ЧЕТАТА
НА
ХРИСТА БОТЕВЪ

(Съ портретя на Ботева).

отъ

М. Московъ.

„Стига ми тая награда
Да каже нѣвга народа:
Умрѣ сирмаха за правда,
За правда и за свобода“.

ТЪРНОВО,
Издава *Коста Евстатиевъ.*
1894.

Търново, Скоро-печатница на *П. Х. Панаиотовъ.*

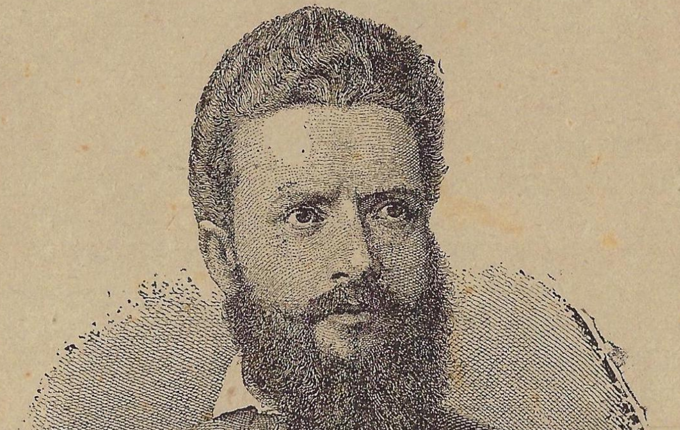

Хр. Ботевъ.

7693

ПРѢДГОВОРЪ

Четата на Хр. Ботевъ е послѣденъ отъ всичкитѣ опити, съ които българитѣ се испитахѫ да омилостивѭтъ Европа и да снемѫтъ тварътъ на робството отъ прѣтрититѣ си рамена. Тя е онова послѣдно движение, което разбуди енергически духътъ на българина и размърда неговитѣ патриотически нерви, тя е, която „прѣминѫ съ триумфъ Дунавътъ и съ бързината и силата на молния се разгърнѫ и растрѣщѣ върху балканскитѣ голи скали и гѫсти дѫбрави". Баташкото въстание и тази чета ускорихѫ, може да се каже, на нѣколко години нашето освобождение. Четата, както и въстанието на Срѣдня-Гора, не се продължавахѫ много врѣме, скоро се потушихѫ, но тѣ сѫ отъ такова естество исторически събития, които не минаватъ безъ значителни послѣдствия. До тогава Европа гледаше на нашитѣ въстания, като на домашна расправия съ турчена, а тоя послѣдния мислѣше отъ своя страна, че хората, които дигатъ пушка противъ своя господарь, сѫ развалени натури, хайдуци, нехранимайковци, които заслужватъ вѫже и крошумъ. Даже и българитѣ не бѣхѫ чисти отъ това възрѣние. Затова понятията *хайдутинъ* и *въстанникъ* бѣхѫ тождественни въ рѣчникътъ на райята и господарьтъ. Ботевата чета показа, че има единъ сериозенъ елементъ въ България, който иска да прояви своето сѫществувание, че въстанницитѣ не сѫ хайдути, но хора честни, патриоти, хора разумни, които съ оржжие въ ржка знаѭтъ да умиратъ за поробения си народъ. Европа разбра това, когато телиграфътъ разнесе извѣстието, че „около двѣстѣ души млади българи хванжли „Радецкий“ и се прѣхвърлили въ отечеството си да се биѭтъ за свобода безъ да нанесжтъ врѣда на капитанина или на имуществото на парахода“. Европа разбра честната, отчаяна и ожесточена душа на българина и побърза съ своето дозволение на Россия да освободи поробения народъ да се нелѣе кръвь. Появлението на Ботевата чета промѣни не само на европейцитѣ мнѣнието, но и на туркофилитѣ въ България. Нѣкои отъ тѣхъ се отказахж отъ мизернитѣ си роли, а нѣкои прѣстанжххж да гледатъ на тѣзи *протестатори*, като на нехранимайковци, а като на хора честни, благородни, патриоти, които искатъ свобода.

Четата на Ботева не е била организирана, въоржжена, както би трѣбвало да бжде. Нѣкои отъ въстанницитѣ имали кабзалии пушки. Види се, че всичко било наскоро готвено. Отсжтствувала и строга команда въ дружината. Ботевъ, като социалъ-демократъ, необичалъ да заповѣдва и оставилъ всѣкий на себе си да бжде заповѣдникъ. Затова личността на войводата играе малко активна роль и неговата личность се губи въ различнитѣ планове на дѣйствието — винжги се е искало общото мнѣние,

Ботевъ бързалъ да мине България, защото билъ излъганъ, че имало на много мѣста подготовени въстания отъ апостолитѣ и се чака само неговото минавание. Но той, щомъ минжлъ въ България, разбралъ тази горчива истина, че народа спи и че „робинитѣ“ женжтъ и пѣѭтъ пѣсни, още повече се очаялъ той, когато получилъ извѣсие, че отъ Вратца нѣма помощь. Едвали не отчаянието го заставило да изложи тѣлото си на неприятелския крушумъ да не гледа мжки, да не слуша натяквания . . .

Не бихъ искалъ да издавамъ само тѣзи бѣлѣжки, ако знаехъ, че другий би се заелъ да съобщи по-голѣми подробности върху участьта на тази чета, която имà такова значение за нашето народно дѣло. Но като имàмъ прѣдъ видъ съврѣменнитѣ патриотически обстоятелства, които сж погълнжли чувствата и енергията на нашитѣ писачи, рѣшихъ да нарушж общия хоръ на съврѣменното течение на работитѣ съ този трудъ, който ни напомня една епоха на истински патриотизмъ, рѣшителность и готовность искренно да се мре за отечеството, когато е отсжтсвувалъ този тѣсенъ егоизъмъ поставенъ на стжпень на патриотизъмъ.

Желалъ бихъ да ми се разгледа трудътъ въ смисълъ на допълнение и поправка. Недавамъ трудътъ си като нѣщо провѣрено, поправено. Той е просто една благородна инициатива към по-обширно изучване на нашитѣ народни движения.

Нищо почти не се е писало до сега за тази чета и азъ съ голѣмъ трудъ съмъ можилъ да събера тѣзи осждни бѣлѣжки. Това трѣбва да иматъ прѣдъ видъ читателитѣ, когато искатъ пълнота отъ моитѣ расказѝ.

Слѣдъ разбиванито на четата продължавамъ историята съ скитанието на Янко Бояновъ по тѣзи двѣ причини: 1) че това можахъ за сега да узнаѭ и 2) че съ описанието скитанието на този въстанникъ азъ съмь мислилъ, че горѣ-долу съмь запозналъ четательтъ и съ сждбата на останжлитѣ въстанници, защото тя е била обща.

Може би да се срѣщнжтъ невѣрности и неточности въ описанията на мѣстноститѣ, личноститѣ и събитията — азъ подозирамъ на много мѣста такива грѣшки, но се рѣшихъ да ги оставѭ по двѣ причини, 1) нѣмаше какъ да провѣрѭ истинностьта и 2) да има и противоположно мнѣние на това, което се говори у З. Стояновъ.

Русе, 1891 год. Февруарий 14-й.

I.

Петстотинъ годишното робство е било тежко, несносно за българския народъ, а особенно за тази младежь, която почнѫ да чувствува въ себе си стрѣмление къмъ новъ свободенъ, самостоятеленъ животъ. Теглилата подъ робския хомотъ ставахѫ толкова по-вече горчиви, колкото наближавахѫ годинитѣ на нашето възраждение и политическо освобождение. Имаше хора въ наща тогавашна клета България, които неможехѫ да бѫдѫтъ хладнокръвни къмъ толкова потѫпкване, унижение, въ което бѣше испаднѫла тѣхната татковина. Тѣ зарѣзвахѫ мило и драго и отивахѫ далече да си отдѫхнѫтъ по-свбодно и да се нарадватъ на свободенъ животъ, съ който се ползувахѫ нѣкои отъ нашитѣ близосѣдни държави. Такива клетници—синове на едно поробено отечество, паднѫли между срѣда по-свободна, напоени съ революционеренъ духъ, който вѣеше тогава изъ колониитѣ на българскитѣ издаваеми тогава отъ нѣкои емигранти български вѣстници, се мѫчихѫ да помогнѫтъ на заробената страна, на своитѣ братя въ България.

Основавахѫ се комитети отъ избѣгнѫлитѣ българи, списвахѫ се книги съ революционеренъ характеръ, испращахѫ организовани чети да нахлуватъ въ България, да трѣвожѫтъ турското правителство и да будѭтъ заспалата райя. Слѣдъ кримската война тѣзи чети ставахѫ се по-чести и сериозни, позастрашителни и организовани. Въ 1867 год. минахѫ двѣ чети Дунава; едната бѣше на

Филипъ Тотя, която се яви около Свищовъ на 17 Май и стрѣснѫ нощно врѣме „агата“, другата бѣше на Панайотъ Хитовъ, която нахълта Дунава около Тутраканъ. И двѣтѣ тѣзи чети бѣхѫ малобройно, слаби опити, но въ всѣкий случай говорѣхѫ недобро за сѫществуванието на турската държава, злѣ прѣпорѫчвахѫ мирното и миролюбиво правление на Султанътъ. Когато тѣзи чети разгърмѣхѫ и разгласихѫ навсѣкѫдѣ, че въ България има отчаяна борба, размърдахѫ се патриотическитѣ пружини на младитѣ българи и въ малкитѣ влашки градовце. И въ Турно-Могурели се яви желание да се основе чета да притече въ България на помощь. Организаторитѣ на тази чета бѣхѫ Василь Ганчоолу отъ Плѣвенъ и Тодоръ Хаджията отъ Свищовъ.

Тъзи чета биде организирана и криво-лѣво въорѫжена тайно отъ ромѫнското правителство и тръгнѫ. Тя състоеше отъ около 40 души. Прѣди да стигне до рѣката Олта, главния войвода Василь Ганчоолу се изгуби безъ да го знае нѣкой кадѣ е. Въ сѫщото врѣме пристигнѫ единъ околийский ромѫнски началникъ съ нѣколко жандарми и растурва четата съ приказание, че тя не трѣбвало днесь да минава Дунава. Да ли отъ неопитностьта на войводата неможѝ да си постигни цѣльта тая чета, или ромѫнското правителство му заповѣда да се отдалечи и да се растури четата, не се знае Но тѣзи млади момчета не се очайвахѫ. Постояннитѣ притѣснения върху българската райя отъ страна на башибозуцитѣ и постояннитѣ опитвания къмъ въстания поддържахѫ бодростьта и духътъ на младитѣ българи вънъ отъ България. Тѣ чакахѫ съ нетърпение силна воля да ги повика подъ знаме да се борѭтъ съ Турската държава за свободата на родината си. Въ 1868 г. Хаджи Димитръ и

Стефанъ Караджа прѣцапахѫ Дунавътъ и развихѫ знамето въ Вълканътъ. Основитѣ на Турската империя се мрѫднѫхѫ малко. Рѣчената чета на Хаджи Димитра неможѝ да направи чудеса, както очаквахѫ нѣкои българи, но нейното появяване се разнесе по цѣла България и като че съживи повече борцитѣ на поробеното отечество. Слѣдъ това събитие се почнѫ по сериозно работение на комитетитѣ въ Влашко. Като че се стори на тамкашнитѣ българи-емигранти-революционери, че е възможна една успѣшна борба съ застарѣлата Турска империя, затова се готвѣше да избухне наскоро ужъ едно въстание, което като грѫмъ щѣло да порази неприятельтъ. Образувахѫ се вънъ и вѫтрѣ въ България тайни революционерни комитети, които се сношавахѫ съ централния комитетъ въ Букурещъ да работѭтъ за приготвѣние на едно скорошно всеобщо въстание. Но несполучливитѣ катастрофи на Арабаконакъ и Хасково като че порѫсихѫ съ вода огъньтъ, който се готвѣше наскоро да избухне. Въстанническитѣ движения се поостановихѫ за малко врѣме. Въ него врѣме и Л. Каравеловъ бѣше избѣгалъ отъ прѣслѣдвание въ Сърбия.

Дойде втората половина на 1875 лѣто — година благотворна за българскитѣ революционерни движения. Въ Романия имаше живо движение къмъ приготовление на чети. Въ България се испратихѫ апостоли да будѭтъ населението и да готвѭтъ почва на мисъльта за всеобщо въстание. Първата пушка, която се пукнѫ въ Херцеговина, се чу далече, нейния екъ достигнѫ и задъ брѣговетѣ на Дунава и сърдцата на тѣзи, които очаквахѫ борба, почнѫхѫ да биѭтъ по-силно: Херцоговското въстание като да бѣше искра, която паднѫ въ димящия се огънь. Всѣкий отъ емигрантитѣ въ Влашко и Сърбия искаше да стане войвода, защото сега му се прѣдставляваше като възможно да ритне рутината на противното владичетство. Мисъльта за скорошното освобождение на България оживѣ и ходѣше отъ уста въ уста. Кой си вече купуваше орѫжие, кой облѣкло и сѣкий чакаше нѣкаква славна минута. Новата вѣсть, която пристигнѫ тогава отъ България въ Влашко, ужъ че българитѣ въстанѫли на орѫжие, още повече распали умоветѣ на младежьта въ странство. Чу се, че въ България въ с. Илфово се дигнѫло вече знамето на свободата отъ нѣколко патриоти и че чакатъ подкрѣпление отъ вънка. Нѣколко Българи въ Турно-Могурели рѣшихѫ вече да събиратъ чета и да се притекѫтъ на помощь. По главнитѣ отъ тѣзи дѣйци бѣхѫ Панайотъ Хитовъ, Мишайковъ, Данаилъ Поповъ, Маринъ Теодоровичъ и пр. Но тъй като бѣше вече кѫсно, зимата наближаваше, Балканътъ събличаше своето облѣкло, за това се отложи всичко за идущата пролѣть.

Дойде 1876 г. съ студъ и снѣгове, нашитѣ готвѣщи се левови, които планирахѫ да срутѭтъ Великата Порта, да ритнѫтъ едно владичество, пушехѫ тютюнъ по влашкитѣ кафенета, опивахѫ се отъ въсторгъ отъ подвигитѣ на Херцеговцитѣ и очаквахѫ пролѣтьта, четѣхѫ разни вѣстници и кроехѫ планове за диктувание мирътъ съ Султанътъ. Шавахѫ хора отъ единъ градъ до другъ, настройвахѫ умоветѣ на емигрантитѣ, издавахѫ брошурки и всички чакахѫ минаванието на зимата.

Тази пролѣть ще бѫде знаменита, си прѣдполагахѫ тѣ само единъ пѫть да се облече Балканътъ, този гордѣливъ балканъ, който е вдъхнѫлъ толкова мечти и патриотизъмъ въ българина и знамето ще бѫде забито на негова снѣженъ върхъ.

На всѣкиго сърдцето тупаше отъ възхищение, като се упояваше отъ бѫдѫщата побѣда.

Пролѣтьта, многоочакваната пролѣть се пукнѫ, запѣ косътъ на Балкана, раззеленихѫ се ливадитѣ и шумата, пѣкнѫ благотворното слънце и нашитѣ юнаци го поздравихѫ съ упоение отъ татъкъ брѣговетѣ на Дунава. Въ всичкитѣ почти по-главни градове въ Влашко се бѣхѫ приготвили чети да минѫтъ вече въ България. Сѫщо и въ Турно-Могурели българитѣ не останѫхѫ надирѣ. Само едно имъ не достигаше — нѣмаше кой да ги прѣдвожда. Нѣкои говорѣхѫ, че Панайотъ Хитовъ ще бѫде тѣхенъ войвода, други прѣдполагахѫ Тотя, но нищо положително не се знаеше отъ централния комитетъ, който бѣше като главенъ пулсъ, въ Букурещъ. Неочакванитѣ въстания, които вече почнахѫ да избухватъ изъ България въ Срѣдня-Гора, въ Дрѣновския мънастиръ, Ново-село, Габрово и пр. давахѫ повече куражъ и надѣжда на тѣзи, които се бѣхѫ приготвили да минаватъ Дунава. Нѣкои даже почнѫхѫ да завиждатъ, че българитѣ ще грабнѫтъ лавритѣ на побѣдитѣ и тѣзи, които се намѣратъ въ Влашко, ще останѫтъ надирѣ. Виждаше се бързо приготовление. Пристигнѫ извѣстия, че наскоро ще се сдобиѭтъ съ войвода и ще минѫтъ въ България. Приготовленията ставахѫ тайно отъ ромѫнското правителство, което, може би по форма, прѣслѣдваше движенията противъ своя сюзеренъ. Наскоро пристигнѫ Войновски, Спасъ Соколовъ и др. въ Турно-Могурели отъ вѫтрѣшностьта на Влашко, зада сформируватъ тая чета, която се бѣше вече приготвила за пѫтъ. Всичко се държеше тайно, даже и главнитѣ дѣйци спѣхѫ въ колибитѣ на градинаритѣ да не би да се открие планътъ имъ. Петръ Юрдановъ, единъ отъ дѣйцитѣ, биде испратенъ въ Корабия, Пикетъ да събира момчета, сѫщото нѣщо се вършеше и по другитѣ градове. Когато се вече приготви четата въ Турномогорели, пристигнѫ вѣстьта, че списательтъ и редакторътъ на в. „Знаме“ ще бѫде войводата на четата, а другитѣ по-стари войводи, като Хитовъ, Тотю и пр. ще се готвѭтъ да минѫтъ отъ други мѣста въ България. Тотю Сливнелията, Петръ Недѣлчевъ и пр. заминахѫ за Олтенца, гдѣто организирахѫ чета и заминахѫ за кѫдѣ Сливненския Балканъ, които прѣди да стигнѫтъ до него сѫ били разбити въ Разградския окрѫгъ и Тузлука отъ турска потера.

Както се вижда отъ тѣзи опити българската емегранция въ Влашко се бѣше заела сериозно за организиране на чети. Всичкитѣ духове на българитѣ живущи въ Романия и другитѣ близосѣдни страни, подъ влиянието на литературата, която бѣше зела исключително революционеренъ характеръ, бѣхѫ злѣ настроени противъ сѫществуванието на турската държава. Колкото и несполучливи и да бѣхѫ опититѣ на малкитѣ четици, които прѣминавахѫ Дунава, но организаторитѣ имъ не се отчайвахѫ, въорѫжавахѫ младежи и се прѣготовлявахѫ къмъ едно сериозно въстание въ България, което ще се опита да свали турското владичество.

Такъвъ опитъ бѣше и четата на Хр. Ботевъ. Но прѣди да се приготви и организира тази чета централния комитетъ въ Влашко е ималъ нѣколко засѣдания, въ които е рѣшилъ да се испратѭтъ особенни апостоли изъ България да подготвѭтъ обща революция, а приготвенитѣ юнаци отъ Влашко да нахлуѭтъ, да подкрѣпѭтъ и да дадѫтъ потикъ на тѣзи движения. Изъ България имаше шавания. Апостолитѣ бѣхѫ проникнѫли изъ тъмнитѣ кюшета на нашето отечество и готвѣхѫ почва въ народната масса за патриотическа борба. Момчетата въ Влашко, като слушали да се мълви така за тази трѣскава енергична работа въ България и скорошното всеобщо въстание и освобождение, кипѣли отъ нетърпеиие. Купувахѫ се пущки, лѣяхѫ се крушуми, правѣхѫ си дрѣхи и се чакаше знаменитата минута. Около това врѣме избухнѫ и въстанието въ Копривщица и Панагюрище. Това събитие още повече размърда младитѣ емигранти на чужбина. Въ Стара-Планина се вие свободно знамето, а тѣ стоѭтъ!... Какво е било тѣхното състояние!... Хѫшовитѣ се събирали, трѣперѣли отъ нетърпение. Едно ги смущавало само, а то било, че нѣма кой да имъ стане войвода. Нѣма хвърковатия Тотя, нѣма и Хитова — нѣма извѣстнитѣ войводи, които да развиѭтъ знамето и да поведѫтъ младитѣ момци къмъ общия праздникъ.... Яви се Ботевъ и хѫшовитѣ го провъзгласихѫ за свой войвода. Съобщи се по другитѣ градове, гдѣто имаше движение и готови момци, че водительтъ имъ ще бѫде Ботевъ, публицистътъ и поета. Всичко да бѫде готово и когато се извѣсти, да тръгнѫтъ момчетата. Назначи се деньтъ.

Въ Турно-Могурели на 15 Май вечерьта се съобщи на четата, че на утрѣшния день ще пристигне параходътъ „Радецкий", съ който ще замине тя за Сърбия, а отъ тамъ ще навлѣзне въ България. На 16 Май всичко бѣше готово. Момчетата се простихѫ съ приятели и кредитори, фотографирахѫ се и тръгнѫхѫ. Орѫжията и всички припаси се натоварихѫ въ сандѫци и се испратихѫ като стока за на-горѣ отъ главнитѣ дѣйци-търговци на приготовлението: Мишайковъ, Теодоровичь, Стефанъ Алтъновъ и др. За да не би да се догадае Влашкото правителство и да подозре младежитѣ, които напущатъ градътъ, въ нѣкоя прѣстжпна цѣль, си подписахж паспортитѣ за различни градове. Пушкитѣ и дрѣхитѣ се испратихж въ санджци на скелята, а револверитѣ се запасахж на кръстътъ.

На 16 Мий въ 6 часа по европейски се измъкнж малко, по-малко четата отъ Турно-Могурели за къмъ скелята, гдѣто щѣше да пристигне „Радецкий“. Едни отидохж съ файтони, други по крака. Билетитѣ бѣхж извадени прѣдварително отъ распоредителния комитетъ. Всичкитѣ въстанници, които се качихж отъ скелята на Турно-Могурели, бѣхж около трийсетъ. По-главнитѣ отъ тѣхъ сж: Войновский, Хаджи Пенчо, Спасъ Соколовъ, Славко Ивановъ, Димитръ Ивановъ, Петръ Фитовский и др. Въ параходътъ имаше доста много пасажери, но нашитѣ момци, които се качихж отъ Турно-Могурели, не се рѣшавахж да приказватъ съ непознати личности, ни да имъ открижтъ своитѣ планове. Параходътъ стигнж Никополь, прѣсѣде 2—3 часа и пакъ тръгнж кждѣ Корабия — една влашка паланчица. Почнж да се разсъмнува. Нощьта се минж въ сериозни и шеговити разговори и въ размишления върху прѣдстоящата сждба. Всѣкий отъ младитѣ българи, който бѣше се нагърбилъ подъ такъвъ голѣмъ длъгъ — да освобождава своето поробено отечество, ту блѣднѣяше, ту се вкуражаваше прѣдъ мисъльта, че тѣ отиватъ срѣщо една държава, една сгань, която може да ги потжпчи. Колко да бжде человѣкъ храбъръ, пакъ трепва прѣдъ една такава неизвѣстна переспектива. Много малко другари отъ четата си лѣгнжхж да затворжтъ очи, всички бодърсвувахж, всички бдѣхж. И така трѣбваше да бжде. Отъ Корабия се качихж още около 40 души, които всички почти бѣхж въстанници — това се виждаше отъ тѣхната вънкашность. Слѣдъ това парахода сви на Рахово. Многобройна публика, която състоеше по-вече отъ турци, що бѣше дошла на скелята, обърнѫ вниманието на Ботевата чета. Нѣкои се позамислихѫ сериозно. „Да не би да се случи съ парахода *Радецкий* както съ парахода *Германия*, си мислѣхѫ нѣкои отъ момцитѣ и си приближавахѫ дѣсницата кѫдѣ револверътъ. Ето какъвъ случай застави дружината да мисли, че е издадена. Прѣди да стигни парахода Рахово и Бикетъ една турска катерка съ около 50 души турци въорѫжени съ пушки и съ единъ топъ сновѣше по течението на Дунава. Назначението на тази лодка било да варди да не мине нѣкоя българска въорѫжена чета, нѣкои страшни за тѣхъ комити. Тя поостанѫ надирѣ отъ параходътъ, като се чуваше само шумътъ й. Тази лодка се наричаше „Османъ“, отъ това се породихѫ разни надсмѣшки между Ботевитѣ другари: Османъ чубукъ пуши, Османъ кафе пие и за това останѫ надирѣ, се чуваше изъ между младежитѣ. напраздно се страхувахѫ въстанницитѣ, никой отъ турцитѣ неподозираше, че въ параходътъ *Радецкпй* се крие нѣщо подозрително, опасно за тѣхното сѫществувание.

Параходътъ стигнѫ Бекетъ. Отъ тамъ се качихѫ около 60—70 души, съ които бѣше Хр. Ботевъ. Публиката неподозираше нѣщо, но другитѣ се узнахѫ помежду си, като размѣнихѫ по едни погледи, безъ да си кажѫтъ дума. Еднаквитѣ идеи и мисли чувствоватъ своето сродство, ако и да се намѣрватъ въ двѣ души.

Дружината се събираше отъ всѣка една ромѫнска скеля, увеличаваше се, но никой несмѣеше да проговори съ непозната нему личность, ако и да се знаяхѫ, че служѫтъ на една и сѫща идея. Никой отъ четата, освѣнъ главатаритѣ може би, незнаяше на кѫдѣ отиватъ, мълвѣше се, че отиватъ за Сърбия, но това само по слухъ.

Дѣйствително планътъ на пѫтуванието не билъ извѣстенъ на всички. Още когато се организирала тази чета, имало разногласия за кѫдѣ да се отправи. Едни биле на мнѣние да стигнѫтъ до Сърбия момчетата и отъ тамъ да нахлуѭтъ въ България. Войводата не билъ съгласенъ съ това — искалъ да излѣзне направо въ България. Така и станѫло. Но този планъ не билъ извѣстенъ на всички, затова момчетата мислили и прѣдполагали само планове, но никой не билъ увѣренъ въ това, което говори.

Момчетата бѣхѫ заели разни мѣста въ параходътъ.

Едни събрани горѣ на кувертата си шушнѣли нѣкои си тайни думи, други събрани на колело и тананикали пѣсенчици. Имало пѣсни, свирни по параходътъ, но Войновский често обикалялъ изъ между момчетата и съ погледъ и смъмрания имъ давалъ да разберѫтъ, че минутата е важна и всѣкой трѣбва да внимава надъ себе си, надъ думитѣ си и постѫпкитѣ си. Самъ войводата Ботевъ шаваше ту въ камарата долу, ту самъ се расхождаше подъ звѣздното майско ясно небе ввдаденъ въ дълбоки мисли и планове за бѫдѫщата борба. Всѣкой отъ младежитѣ чувствоваше особенно вълнение и неспокойствие, като нѣмаше възможность да си раскрие душата другиму и да си разсѣе мислитѣ.

Който бѣше пó-богатъ, се намѣрваше долу пó-близо до пивата.

Долу въ кабинета между нѣколко млади момчета се намѣрваше единъ едъръ, здравъ человѣкъ, съ черни възсукани мустаци, съ черни вѣжди и очи, лице възчервено, гърди широки, той бѣше сѣднѫлъ охолно, изпоглеждаше разнитѣ пасажери, които минавахѫ край него, хвърлѣше очи изъ подъ вѣжди на нѣкоя прѣдставителка отъ женский полъ и си подквасваше гърлото съ благотворителната и разхладителна германска бирица. Славата и минѫлото на този юнакъ бѣхѫ събрали толкова момчета. Тъзи личность бѣше Димитръ Дишлията. Всѣкий отъ компанията искаше да отслужи да почерпи и за това бирата почнѫ да губи своя пѫть на назначението и да се разлива намѣсто въ гърлата — по земята. Въ това врѣме влѣзнѫ Войновски, изпогледнѫ компанията, която се веселѣше и направи тихо една вѣжлива бѣлѣжка.

— Не трѣбва да се пие толкова, каза той, да сме осторожни, защото врѣмето изисква да сме трѣзвенни и готови.

Войновский е билъ офицеринъ въ русската армия и напустнѫлъ си службата за да се даде на общото дѣло. Той имаше срѣденъ рѫстъ, възруси мустаки, винени очи, здраво тѣлосложение, гръмливъ и ясенъ гласъ. Компанията му се обѣща, че ще бѫде умѣрена, той излѣзнѫ. Не се знаеше дали пасажеритѣ, които не принадлѣжахѫ къмъ Ботевата чета, подозирахѫ нѣщо въ тѣзи млади момчета, които пълняхѫ параходътъ, само се чу единъ отговоръ на единъ румѫнецъ: Щиу, щиу — знаѭ, знаѭ, когато едно момче почнѫ да му обяснява, че ужъ то съ своитѣ другари заминавало за Сърбия по търговия. Компанията отъ кабинета се растури и всички излѣзохѫ горѣ. Между това двѣ лица се разхождахѫ около вратата на кабинета, отъ които едното държѣше една карта въ рѫка и се разговаряхѫ тихо. Едното отъ тѣзи лица имаше високъ рѫсть, съ черни очи и черни вѣжди, черни отъ срѣдня величина мустаки, чело високо, носъ възорловъ малко и брада французска. Това бѣше Ботевъ — войводата, той бѣше облѣченъ въ черни цивилни дрѣхи. Другарьтъ му имаше ръстъ повече високъ, съ блѣдна физиономия, очи възвинени, мустаки тъмно-червени. Бѣше облѣченъ съ сиви дрѣхи. Това бѣ Горовъ. Друга една компания още се веселѣше и продължаваше да малтретира пивото.

Параходътъ Радецкий плуваше и цѣпяше златнитѣ вълни ва Дунава. Войводата стоеше мирно и си четѣше вѣстници. Стоката, която състояла въ живи сѫщества и въ съндъци, се тварила по влашкитѣ скели и пристанища назначена ту до нѣкои несѫществующи търговци, ту до нѣкои градове сръбски или влашки. Параходътъ отъ врѣме на врѣме приемалъ своитѣ нови гости, които, като влизали испоглеждали съ подозрѣние и недоумѣние другитѣ пасажери, които биле по-вече млади, като тѣхъ.

Настанѫла нощьта срѣщу 17 Май, нощь майска, пленителна, очерователна, каквито сѫ обикновенно най-хубавитѣ нощи надъ Дунава; нощь поетична, за любовни мечти и прѣгръдки. Но душитѣ на младежитѣ, които се носѣли на *Радецки*, се вълнувала отъ други чувства. Переспективата била неизвѣстна, бѫдѫщето било колкото и славно, толкова и тъмно, ужасно, като сѫдба. Смутѣвало ги това, че не си знаѭтъ войводата, съ когото ще дѣлѭтъ слава и смърть. Много отъ момчетата познавали Ботева, други само подозирали, че той ще имъ бѫде главатарь, защото единъ отъ най личнитѣ и сериозно замислени пасажери билъ Ботевъ.

Когато се разсъмнѫло на 17 Май се забѣлѣзло по-живо движение. Ботевъ съ своитѣ по-близки се събрали и нѣщо си шушукали. Всичко се скроило, всичко се рѣшило. Когато наближавало да удари единайсеть часа и Ботевъ се приближилъ къмъ тържественната минута. Той слѣзнѫлъ долу въ камарата, извадилъ си дрѣхитѣ и почнѫлъ да се облича, дрѣхитѣ му приличали на военни влашки облѣкла и за това не възбуждалъ особенно внимание къмъ себе си, но самъ той трѣперѣлъ отъ въодушевение, неизвѣстность и радость. Но прѣди той да почне да се облича, рѣшено било да се назначѫтъ хора, които, като се даде знакъ отъ войводата, да тичѫтъ да помогнѫтъ да се земне парахода и да се даде на расположението на четата.

Ботевъ искочилъ на параходътъ възхитенъ съ гола сабя и дава знакъ на момчетата, че славната минута настѫпва, когато българинътъ ще развие открито и тържественно знамето на свободата. Всичкитѣ момчета, които пѫтували да помогнѫтъ на своето отечество, трѣпнѫли отъ въсторгъ, отъ радость и отъ патриотизмъ, когато виждатъ напрѣдѣ си войвода, който ще ги води къмъ слава и побѣда, къмъ смърть или свобода. Войводата извикалъ да се готвѭтъ всички и всички момчета, като едно, пламнѫли и рипнѫли да търсѭтъ дрѣхитѣ си. Сѫндѫцитѣ, които биле назначени за сръбскитѣ и влашки градове, станѫли на парчета. Викъ, трѣсъкъ, радостни хълцания и въодушевения заглушили параходътъ.

Капитанинътъ искалъ да упражни своитѣ права, като мислилъ, че това сѫ разбойници, но скоро се убѣдилъ, че всичко било вече приготвено и че нему остава малко да пасува прѣдъ настоящия капитанъ-войвода, който заповѣдва и царува. Давидъ Тодоровъ и Савва Катрафиловъ, които биле отъ по-рано приготвени, стояли прѣдъ него съ внушителни револвери и му давали да разбере, че има другъ, който заповѣдва; капитанина подниква къмъ машинистра, вижда и тамъ, че Ботевитѣ хора владѣѭтъ — Юрданъ Ю. Инджето съ свои четирма другари управлява машината, опитва се да вика матрозитѣ, тѣ вече арестовани отъ хората на Ботева. Капитанина трепва, уплашватъ се и пасажеритѣ. Това необикновенно движение тури всички въ панически страхъ. Едни тичахѫ, като смаяни, други плачехѫ, трети незнаели какво да правѭтъ, но всички биле увѣрени, че сѫ нападнѫти отъ разбойници. Едни само въстанници тържествували, очитѣ имъ свѣтели отъ радость, сърдцата имъ тупали отъ възхищение.

Ботевъ не държалъ дълго врѣме останѫлитѣ пасажери и капитанина въ неизвѣстность — била прѣснѫта прокламация, въ която се обѣснявала миссията на тази чета и се съобщавало, че тѣзи млади момчета не сѫ рбзбойници, но борци за свободата и щастието на своето отечество и че отиватъ въ България на помощь да ѭ отърватъ отъ петьвѣковното робство; никой да се небои, нищо нѣма да му бѫде опасно. Сърдцата биле малко поуспокоени, турцитѣ и каджнитѣ се събрали и несмѣяли да си подемѫтъ. Убѣдили най-послѣ и капитанина, че ако той не се съгласи да даде пардходътъ доброволно да се откаратъ момчетата на отсрѣщния брѣгъ, войводата ще постѫпи както знае и не е отговоренъ за печалнитѣ резултати. Дадено му било писмѣнно увѣрение, че параходътъ е завоеванъ на сила отъ българи въстанници и той се помирилъ съ горчивата дѣйствителность. Параходътъ пакъ тръгнѫлъ, но по-славно, по-гордо, защото носѣлъ вече не роби на майка — България, а слава — момци, които подъ знамето на свободата, отиватъ да отърватъ отечеството си отъ тиранията.

Знамето, което до него врѣме било скрито подъ мишницата на Н. Обретеновъ, се развѣвало гордо надъ параходътъ и момчетата подъ него се разхождали и испоглеждали брѣговетѣ на милата си родина, въ която наскоро ще лѣѭтъ кръвь за свобода.

Всички момчета бѣхѫ хвърлили своитѣ цивилни дрѣхи и надѣли форма. Въ растояние на 10—15 минути се видѣ вече дружината облѣчена и въоржжена съ пушки, а който имаше и револверъ — съ него въ ржка.

Оржжието и облѣклото на Ботевитѣ момци била доста разнообразни: имало белгийски пушки, кавалерийски и пѣхотни, имало и кабзалии. Сжщо и револверитѣ биле отъ разни системи, имало сабли и пищове. Облеклото се отличавало съ своята разнообразни пастрина. Нѣмало опрѣдѣлена форма, всѣкой си направилъ такава, каквато му се харесала. Всичкитѣ разнообразни форми по кроежъ и цвѣтъ се събрали да направѭтъ формата на хжшовитѣ. Всѣкий испиталъ усилията на фантазията да може съ нѣщо неговото облѣкло да бжде шарено и отлично отъ другитѣ.

Капитанътъ на „Радецкий“ се расхождаше съ шапка въ ржка оплашенъ и постоянно си отриваше съ кърпа потътъ, който течеше въ изобилие по неговото чело. Войницитѣ на Хр. Ботевъ, които не заминавахѫ цифрата 200, бѣхѫ вече готови като за бой. Параходътъ се управляваше отъ българи, които знаяхѫ това искуство. Матрозитѣ се бѣхѫ оттеглили отъ своитѣ длъжности. Кадѫнитѣ и другитѣ жени се исплашихѫ и се скрихѫ. Между пасажеритѣ се намѣрваше единъ бинбашия, на когото войницитѣ земахѫ сабята, но не го убихѫ, защото Хр. Ботевъ не даде да стане убийство на параходътъ.

Войновский скомандува и четата се нареди като рота съ оржжие въ ржка и почнѫ той трогателно да говори горѣ-долѣ слѣдующето: „Мили братя, другари и юнаци! Извѣстно Ви е, че въ нашето отечество отъ двѣтѣ страни на славната Стара Планина се пролива кръвь за свободата и борцитѣ чакатъ съ нетърпение да дойде отъ нѣкждѣ помощь и подкрѣпление на тѣхнитѣ свети прѣдприятия. Ето вече оставатъ нѣколко минути и ние трѣбва да излѣзнемъ на святия брѣгъ на нашето отечество и да заминемъ напрѣдъ, колкото се може по-скоро. Нашето пристигание ще ги ободри и сполуката ще бжде наша, ако е рѣкълъ Богъ. Който знае отъ васъ да владѣе орждие, нека научи своитѣ другари. Вие, като сте дали честна дума и клетва, че ще се биете подъ знамето, ще испълните, вѣрвамъ, ще испълните дългътъ си, както подобава. По́-добрѣ да умрѣмъ, отъ колкото да се скитаме като немили и недраги по чуждитѣ краища“ . . .

Слѣдъ рѣчьта на Войновский се появи войводата Хр. Ботевъ. Той бѣше облѣченъ въ форма съ тъмньо-синьо сукно, която приличеше на офицерска, съ червени знакове на врата и на ржкавитѣ. На главата си имаше калпакъ съ трицвѣтно перо и съ левъ на чело. Сабята му бѣше офицерска съ прѣмѣтнжтъ прѣзъ рамото каишъ и револверъ на дѣсната страна. Държѣше една свита книга и единъ дългогледъ въ ржката си. Ботевъ гордъ и распаленъ, както подобава на достоенъ войвода, съ гола сабя въ ржка искочи прѣдъ момчетата и каза това приблизително: „Братя, часътъ настанж и скоро ще стжпимъ въ нашето отечество, за което сме тръгнжли да се жертвуваме. Тамъ нашитѣ братья се бижтъ отчаяно и чакатъ нашето пристигание. Може би да ни посрѣщне неприятелска сила прѣди да стигнемъ на нужното мѣсто, но вие се покажете достойни послѣдователи на нашитѣ дѣди“. . . Послѣ това Ботевъ се разговори съ капитанина на „Радецки“ по френски, подаде му една книга, за която тоя послѣдния поблагодари твърдѣ учтиво. Матрозитѣ, като узнахѫ благородната цѣль на четата, ѭ поздравявахѫ съ сполука. Едно кафежийче, което служаше въ параходътъ, и което се казвало, че е родомъ отъ Панагюрище, бѣше въ възхищение, даде си всичкия тютюнь, който се намѣрвалъ тамъ и черпи съ кафе. Палубитѣ на параходътъ бѣхѫ покрити съ платно, едно, защото имаше силно слънце, а друго да се невижда отъ турския брѣгъ какво се върши въ „Радецкий.“

Само знамето съ завѣтнитѣ думи „Свобода или смърть“ се развѣваше надъ параходътъ, а подъ него гордо се пѫчехѫ юнацитѣ, като дигахѫ очи съ свещенно благоговѣние и изпогледвахѫ надъ себе си левътъ, който стърчеше на пъртътъ на знамето. Забѣлѣзваше се общо благоговѣние на всичкитѣ пѫтници къмъ знамето. Даже и турцитѣ се обръщахѫ съ чувство на умиление и покорность къмъ тозъ свещенъ знакъ на четата; тѣ като че виждахѫ написана своята присѫда и присѫдата на цѣлата турска империя, знамето за тѣхъ бѣше нѣщо сѫдбоносно, виновникъ на всичкото тържество. Димитръ Дишлията, този старъ поборникъ за свободата на отечеството си, който не малко пѫти е бивалъ подъ народно знаме и немалко пѫти билъ давалъ клетва да го пази, немалко пѫти се е скиталъ подъ неговата сѣнка изъ бълканскитѣ усои, почувствова особенно вълнение на чувствата си, като видѣлъ да се вѣѭтъ и вѣтрѣѭтъ краищата на знамето надъ четата недалечь отъ брѣговетѣ на священната земя; той не можà да стърпи своето възхищение, истегли пушката и поздрави ековетѣ на крайдунавскитѣ самотии.

— Така сѫ правили и правѭтъ старитѣ войводи, като се развие знамето за борба съ нашитѣ душмани, това е свещенно нѣщо за насъ и ние трѣбва съ грѫмъ да поздравяваме неговото разгѫвание, каза Дишлията съ хѫшовска гордость и погледнѫ знамето.

Четата събрана подъ знамето, прѣвъзгласи тържественно Ботева за въйвода и се събра около него. Ботевъ тогава, като тѣхенъ началникъ, встѫпва въ своитѣ права; открива на момчетата, че тѣ не отиватъ въ Сърбия, а въ България, гдѣто ще положѫтъ коститѣ си за нейната свобода, че тържественната минута наближава и ето завѣтното мѣсто, гдѣто ще стѫпѭтъ въ свещенното си отечество и ще откриѭтъ борба на вѣковнитѣ тирани.

Параходътъ наближавалъ сѫдбоносното мѣсто.

Брѣгътъ Козлодуй билъ блиско; той като че се усмихвалъ и канѣлъ своитѣ скѫпи гости. Параходътъ се спрѣлъ до брѣгътъ на България и юначнитѣ и млади сърдца на момчетата затупали отъ въсторгъ, радость, упоение и отъ други неопрѣдѣлени чувства. Ето сушата била вече нѣколко крачки далечь; ето отъ прости момчета, неопитни българи слѣдъ минута ще бѫдѫтъ безстрашни левове, калени въ битки и опитности.

Параходътъ се спре до брѣгътъ, съединихѫ го съ помощьта на една дѫбова дъска съ сушата и милата тварь негова почнѫ да се изселва съ необикновенна бързина. Всѣкому се искало първъ да искочи на брѣгътъ и пръвъ да цалуне свещенната пръсть на бащинията си, която, може би, слѣдъ нѣколко врѣме да му стане гробъ и да му попие кръвьта. Най напрѣдъ искочи Ботевъ, слѣдъ него Никола Курото знаменосецътъ, който забилъ байрякътъ на българската земя. Момчетата щомъ се освободили отъ параходътъ, тичали подъ знамето и съ сълзи колѣничили да цалуватъ земята на своитѣ дѣди. Даже нѣкои отъ възхищение и радость поздравихѫ съ гърмѣжъ първото си тържественно стѫпвание на брѣгътъ съ ножь въ рѫка.

Бѣше 11—12 часа сутреньта, когато четата стѫпи на българския брѣгъ. Майското слънце печеше надъ главата на юнацитѣ, когато тѣ цалувахѫ земята.

Мѣстностьта, гдѣто се спрѣхѫ българскитѣ юнаци, е равна поляна, широка отъ половинъ километро и отъ тамъ се почва една височина, която се свършва съ друга вече равнина къмъ селото. На тази полянка се сбрахѫ всичкитѣ момчета подъ знамето, гдѣто трѣбваше да стане една по-обстоятелственна провѣрка отъ войводата. Тука вече върху священната българска земя трѣбваше още единъ пѫть открито, прѣдъ лицето на робинята майка, да се даде клетва за борба, свобода или смърть. Дружината радостна, възхитена отъ ентусиазмъ и патриотическо чувство, запѣла и тръгнѫла къмъ баирътъ, да излѣзне на равнината.

Знамето се развѣваше свободно, тò бѣше отъ зеленъ платъ, на който имаше обшитъ златенъ левъ съ надписъ отъ горѣ: „*Свобода или смърть.*“ Дружината извика: Ура, да живѣе свободна България. Прѣдъ дружината вървѣше Савва Катрафиловъ, който държеше една пушка и едно кръсче. Той билъ свѣщенникъ нѣкога си, но, като избѣгалъ отъ България, си обръснѫлъ брадата и хвърлилъ попскитѣ дрѣхи. Той съ избѣгванието си не е билъ лишенъ отъ чинътъ си.

— Това сѫ турци, извика той, като показа на трима души, които стърчахѫ на брѣгътъ прѣдъ насъ. Около 20—30 пушки се испразднихѫ на тѣхъ, единътъ паднѫ, а другитѣ избѣгахѫ.

Дѣйствително имало нѣколко турци, които стърчели на брѣгътъ и гледали всичко това ново за тѣхъ явление.

Дружината се искачи на брѣгътъ, който се издигаше около 30 метра надъ дунавското равнище. Селото Козлудуй лъснѫ прѣдъ тѣхъ съ своитѣ сламѣни плѣвници и полусрутени кѫщици; то лежеше на лѣвата страна на единъ и половина километръ далечъ. Дружината се събра на върха на брѣгътъ, стори се единъ видъ клетва, прѣброихѫ се момчетата и се раздѣлихѫ на двѣ отдѣления. Рѣши се: да отиде едното отдѣление въ селото, а другото да продължава пѫтьтъ си. Отдѣлението, съ което бѣше и войводата Хр. Ботéвъ и което нахълташе въ селото, почнѫ да стрѣля на черкезитѣ и татаритѣ, отъ които имаше много убити. Нѣколко отъ хѫшоветѣ намѣрили чорбаджията, който билъ турско-филъ и му зимали хиляда турски межедии. Слѣдъ нѣколко шавания възстанницитѣ излѣзохѫ изъ селото, като карахѫ напрѣдѣ си единъ циганинъ да носи вода съ два мѣдника, двѣ волски кола заедно съ своитѣ стопани. Къмъ дружината се бѣхѫ присъединили доброволно двама българи: единъ кръчмаринъ и единъ младъ момъкъ, Младенъ. Прѣдъ отдѣлението вървѣше Хр. Ботевъ, Иваница Данчевъ и други двама на коне, които коне бѣхѫ зели отъ селото. Така щото дружината вече имаше и четире души конница. Събрахѫ се двѣтѣ отдѣления и тръгнѫха къмъ вътрѣшностьта на България.

Намѣсто да потеглѭтъ прѣзъ селото Гложени, отъ кѫдѣто по-направо се стигаше шосето, тѣ *одарили* къмъ селата Бутинъ и Буковци. Мѣстностьта е равна, безъ гора. Балканскитѣ височини надъ

Враца и Берковеца си рисували силуетитѣ въ небесното пространство далече. Сърдцето на дружината трѣперѣло отъ радость, като гледала тѣзи височини, тя бързала да стигне по скоро подъ завѣтната шума на Гордия Балканъ, гдѣто ще намѣри подслонъ и приемъ.

Слѣдъ единъ часъ вървѣние настигнѫли телеграфътъ и по заповѣдь на войводата съборили стълбоветѣ и изсѣкли жицитѣ. Телеграфътъ отивалъ къмъ Ломпаланка — Видинъ. Дружината навлѣзла въ едни мисирлици, прѣзъ които минаваше пѫтьтъ.

Задъ мисирлицитѣ се растилали лозята и наблизо на една могила стърчи единъ арнаутинъ — падарь на лозята. Той, като видя да отива толкова народъ къмъ лозята, намислилъ да го върне, като го исплаши съ пушката си, която впрочемъ била праздна, но неуспѣлъ, защото по-рано била вече испразднена върху него една пушка и той давалъ напълно владѣние Козлодуйскитѣ лозя. Нѣкои отъ Ботеви юнаци му земахѫ пушката и го насѣкохѫ. Слѣдъ тая случка се яви единъ турски заптия съ конь на единъ километръ растояние далечь отъ дружината. Нѣкои отъ четата стрѣлѣхѫ на него и той на тѣхъ, като бѣгаше. Той билъ раненъ и загинѫлъ послѣ.

Това сѫ тѣ всички случаи съ Ботевата дружина, съ които имала до сега честь да си опита *касметя* въ първия день на влизанието си въ робската земя, въ татковината България.

Около 6 часътъ вечерьта прѣди залѣзвание на слънцето четата стигнѫ до селото Ботамъ, което се намѣрва на рѣката Огоста. Българитѣ излѣзохѫ да ги посрѣщатъ гологлави. Шесть часа пѫть на лѣтния горѣщь день бѣше съвършенно измѫчили дружината, а най много страдаехѫ момчетата отъ жажда. И затова съ пристиганието въ селото първата дума бѣше: „дайте вода!“ Селенитѣ донесохѫ мѣнци пълни съ тая благотворна течливость, но всичкитѣ момчета неможихѫ да сварѭтъ да пиѭтъ, затова нѣкои сами извадихѫ вода отъ кладенцитѣ, та пихѫ. Войводата заповѣда на селенитѣ да извадѭтъ нѣколко кола да прѣхвърлѭтъ момчетата прѣзъ рѣката да се неизмокрѭтъ. Прѣнесохѫ се момчетата прѣзъ рѣката, сѫщо и военния припасъ и дружината продължи пѫтьтъ си. На западъ отъ пѫтьтъ има едно село на върхътъ на една пздигнатина. Въ това село се биле сбрали башибузуци, прѣдводителствувани отъ бюлюкбашия, които се готвяхѫ да нападнѫтъ на Ботевата чета, Прѣдъ дружината на дѣсно се намира една височина, която е продължение отъ баиря, върху който е построено селото. Даде се заповѣдь да се заемне тази височина да не би турцитѣ да земѫтъ прѣднина. Около 40—50 души отъ дружината се затекли и слѣдъ една малка перестрѣлка турцитѣ се распилѣли. Четата продължи пѫтьтъ си.

Тя вървѣше къмъ коритото на р. Скѫта за да могѫтъ по скоро да стигнѫтъ шосето. Нѣмало пѫть и дружината била прѣнудена да се скита по урвѣсти и разорани полета, до като най-послѣ се докопа до царския пѫть. Най-послѣ дружината излѣзла отъ това трудно положение — шосето се лъснѫло напрѣдѣ имъ: тѣ прѣди мрѫкване стѫпили на моста на Сързинската рѣка, който се намѣрва далече на 23 километра отъ Ряхово и на 50 отъ Вратца.

Слѣдъ единъ часъ се испрѣчи прѣдъ дружината единъ керванъ състоящъ отъ 20 кола керажии. Даде се заповѣдъ да се върнѫтъ колата съ дружината и нѣкои отъ момчетата, които бѣхѫ уморени, насѣдахѫ на тѣхъ.

— Чакайте, бе-е-е-й, се зачу гласъ отъ дѣсна страна отъ къмъ гористото дере. Дружината помисли, че това сѫ отъ другаритѣ, но нѣколко пушки ѝ дадохѫ да разбере, че това е турска потера, която мамяше съ викъ. Дружината испразди нѣколко залпови върху това мѣсто, отъ кѫдѣто се чу гърмежьтъ и пакъ продължи пѫтьтъ си.

Рѣшено било да се върви цѣлата нощь да може да се изминѫтъ селата, които били населени съ черкези и да се наближи Враца, гдѣто, мислилъ Ботевъ и неговитѣ хора, че има събрани дружини готови да се присъединѭтъ подъ байряка на Ботева и да се биѭтъ съ неприятеля.

Смръкваше се вече, тъмнината постепенно лѣгаше върху балканскитѣ височини. Викътъ се пакъ повтори и стрѣлението се почнѫ. Огнйоветѣ свѣткахѫ отъ къмъ гората и четата стрѣлеше, крошумитѣ се размѣнявахѫ. Може да се каже, че това бѣше най-първата и сериозна срѣща съ неприятельтъ. Слѣдъ единъ часъ боятъ прѣстанѫ, гърмѣнието на пушкитѣ се утаи. Дружината продължаваше пѫтьтъ си, никой още не бѣше отъ неѭ ни раненъ ни убитъ. Слѣдъ малко колата, на която бѣше натоваренъ припасътъ, се счупи. Всичко се притовари на друга кола и пакъ се продължи вървѣжътъ. Мѣстностьта, по която ставаше това събитие, се казва Алтимирска, отъ селото Алтимиръ. Дружината вървѣ цѣла нощь. Кѫдѣ срѣднощь се испрѣчи една чошма прѣдъ дружината и тихото шумоление на нейната тиха водица оживѣваше тази нощна глухотия. Бистрата струя повика ожеднялата и отмалѣла чета да се расхлади отъ животворната водица. Едната шушулка, отъ кѫдѣто бликаше привѣтливо водата, не бѣше въ състояние да посрѣщне по-вече отъ двѣстѣтѣхъ гърла, и затова нѣкои отъ дружината заминжхж чешмата съ вождeление, а нѣкои удовлетворихж своята жажда отъ баричкитѣ. Прѣди да се прогони нощния мракъ, дружината стигнж селото Ботованъ, Враченска околия. Чувало се, че отъ това село щѣли да излѣзнжтъ нѣколко стотинъ души на помощь на четата, но когато дружината влѣзнж въ селото, не само не видѣ помощь, но и жива душа нѣмаше въ него — всички бѣхж избѣгали. Само кучетата показвахж своето сжществание въ това село и съ грозно лаяние посрѣщнжхж борцитѣ на свободата и страдалцитѣ на България.

Когато Ботевъ съ своитѣ юнаци излѣзнж на другия край на селото на Истокъ почнж да се развидѣлѣва. Утрото поздравляваше 18 Май. Слѣдъ изминаванието на селото се почнж една дребна гора, която постепенно ставаше сѐ по-едра и по-едра. Тука случайно дружината налѣтѣ на единъ черкезинъ, когото живъ хванж. Този черкезинъ билъ хайдутинъ, който обиралъ околнитѣ села, и отъ когото плакала сиромащьта. Самъ Ботевъ пратилъ нѣколко момчета да го хванжтъ, когато събиралъ имуществата на беззащитния българинъ и ги тварилъ на кола. Нѣкои искахж да го погубжтъ, но войводата Хр. Ботевъ не даде отъ хуманность да се погуби единъ человѣчецъ.

Каква благородна душа е ималъ Хр. Ботевъ! Прощавалъ своитѣ най-върли неприятели.

Почнж вече да се съзорява и царьтъ на вселенната — слънцето поздравляваше съ своитѣ златоносни лжчи върховетѣ на балканскитѣ пущиняци. Птицитѣ съживихж балканската природа съ своето пѣние и чуруликание, всичко се пробуди и поздрави новодошлитѣ си непознати гости, които се намѣрвахж вече въ долината на Ходенския мостъ, който се намѣрва на 50 километра отъ Дунавътъ, на

5-6 отъ височината Миленъ-Камъкъ и на 25 отъ гр. Вратца. Четата забѣлѣза, че слѣдъ неѭ върви потеря. Войводата се распореди да има напрѣдъ 50 души като аванъ-гардъ и надирѣ — 50, като ариеръ-гардъ, а останѫлитѣ да вървѭтъ по срѣдата съ колята. Така и станѫ. Турцитѣ се бояхѫ да нападнѫтъ българската дружина, защото незнаяхѫ точно бройтъ ѝ. Тя изглеждаше многобройна, тъй като невървѣше вкупомъ, а распиляно. Аванъ-гардата отвори огънь на потерята и тая послѣднята се уплаши и търти назадъ. При всичко, че четата на Ботовъ небѣше обрѫжена съ добри пушки, но поне пó-добри бѣхѫ отъ черкезкитѣ и башибозушкитѣ. Нѣкои отъ дружината имахѫ военни пушки, белгийскитѣ шишинета. Турцитѣ бѣхѫ длъжни да се отдалечѫтъ, но непрестанѫххѫ да стрѣлѭтъ върху ариеръ-гардата. Дружината вървѣше и стрѣлѣше. Когато аванъ-гардата се покачи на едно възвишено мѣсто, почнѫ да стрѣля надъ дружината право на турцитѣ. Тука дружината срѣщнѫ двѣ кола съ праздни бъчеви и ги върнѫ съ неѭ си назадъ. Потера се появи не само отдирѣ, но отъ дѣсно и отъ лѣво на четата. Огъньтъ се откри отъ всичкитѣ страни. Тѣзи турци и черкези, които стрѣлѣхѫ отъ дѣсно и отъ лѣво, не се виждахѫ, защото се криехѫ въ шумърлакътъ. Дружината бѣше длъжна да стрѣля само на тази страна, отъ кѫдѣто се виждаше димъ да се издигни. Минѫ се гората и настанѫ селото Баница, което се намѣрваше на югъ отъ пѫтьтъ. Отъ това село се видѣ да излизатъ турски конни жандарми, облѣчени въ черни дрѣхи. Придружаваше ги баши-бозукъ. Турската коница откри огъньтъ, като бързаше въ сѫщото врѣме да мине пѫтьтъ да заеме височината, която се намѣрваше прѣдъ четата на западъ. Нѣкои отъ дружината се затекохѫ да заематъ тази позиция, съ тѣхъ бѣше знамето и колата съ припаситѣ. Другитѣ кола останѫххѫ надирѣ, биле послѣ достигнѫти отъ башибузуцитѣ и разграбени. Щомъ като се зае тая позиция, се почнѫ отъ тамъ и стрѣлението. Знамето се намѣрваше въ рѫцѣтѣ на попъ Сава Катрафиловъ.

— Дай ми, каза той на Янка Бояновъ, пушката си, а ти поноси знамето, азъ искамъ да стрѣлямъ съ твоята пушка. Пушката на Янко Бояновъ бѣше отъ добра система — Пиеботъ.

— Ами кѫдѣ е знаменосецътъ Джемалиевъ, попита Янко Бояновъ, че ти носишъ знамето. — Той да се бие по-свободно и затова ми даде знамето. Дай ми твоята пушка, а ти дръжъ знамето, каза попъ Сава.

Янко Бояновъ отстѫпи своята пушка, а пое знамето и пушката на Катрафилова, която се пълнеше отъ горѣ. Слѣдъ 200-300 раскрача новия знаменосецъ забѣлѣза, че всички крошуми идѫтъ къмъ знамето и че то вече било пробито на нѣколко мѣста.

— Земи си знамето, а ми дай пушката, каза знаменосецътъ на попъ Савва, азъ не съмь избранъ за знаменосецъ, азъ искамъ да се биѭ.

Горѣ на върха на поляната имаше нѣколко дървета. Нѣколко отъ дружината се затѣкохѫ и се укрѣпихѫ да се биѭтъ отъ тамъ, като въ укрѣпление. Конницата като видѣ, че не ѝ е възможно да прѣсѣче пѫтьтъ на въстаницитѣ, се върнѫ кѫдѣ селото. Когато потерата бѣгаше, се видѣ единъ конь да тича съ провиснѫлъ на него човѣкъ. Види се, че той е билъ помилванъ отъ нѣкой български крошумъ. Заедно съ башибозуцитѣ и жандармитѣ бѣгаше и простото българско население кѫдѣ село заедно съ дабитака си. Дирнята часть на дружината още стрѣлѣше, като даваше знакъ на аванъ-гардата да чака на върха на баиря. Слѣдъ като се събра цѣлата дружина се попита: да ли има нѣкой убитъ, но се указа, че само ранени има. Турската потеря прѣстанѫ да стрѣля, сѫщо и възстанницитѣ не гърмѣхѫ вече. Дружината се вдълби въ една гора, която постоянно ставаше гѫста, и събираше ягоди да ѣде. Около деветь и половина часа се настигнѫ прочутата мѣстность „Миленъ-Камъкъ“.

Тъзи мѣстность е издигната, канариста. На сѣверо-западъ ѭ заграждa една около петь километра стѣна, а отъ другата срѣщоположна страна има гориста мѣстность, която постоянно се снишава. А отъ тамъ вече се почва равнина 200—300 раскрача и пакъ се почва гора едра. Въ каменната стѣна на „Миленъ-Камъкъ“ има една пещера отъ вѣкове, която зѣеше съ своята празднина. Тамъ се подслони щабътъ на четата и болницата, гдѣто се привързвахѫ болнитѣ-ранени. Прѣдъ тъзи пещера имаше двѣ три дървета, които заслонявахѫ входътъ на пещерата и не позволявахѫ да се вижда какво се върши въ тъзи каменна естествена дупка, която, до прѣди идването на четата тукъ, е служила само за свърталище на диви звѣрове. Когато четата се останови слѣдъ толкова нападения и трудъ да си отпочине, нѣкой отъ момчета почнѫхѫ различни разговори.

— Скоро ще дойдѫтъ отъ Вратца около двѣ хиляди българи на наша помощь, каза единъ. Тогава ние ще дадемъ на турцитѣ да разберѫтъ какво нѣщо е комита.

— Азъ вижамъ и тѣхнитѣ пушки и прахътъ, който се дига, когато тѣ идѫтъ къмъ насъ, каза вторий. — Съ плоски, каза единъ старъ хѫшъ, идѫтъ да ни срѣщатъ.

Дѣйствително отъ къмъ Вратца се виждаше нѣщо да иде. И пушки се виждахѫ и прахъ се дигаше, само помощь нѣмаше. Заимовитѣ планове биле открити отъ турцитѣ и всичко се осуети, само двѣстѣ-тѣхъ души Ботеви юнаци останѫхѫ на разяренитѣ башибозуци. Намѣсто помощь се зададе една ордия турски войски, която идѣше отъ къмъ Вратца да напада четата. Това бѣше около единайсеть часа прѣди пладнѣ. Врѣмето бѣше ясно, топло, както отъ сутриньта. Турската потеря се приближи до Миленъ-Камъкъ, начнѫ да пълзи край горичката и да напада на въстанницитѣ. Щомъ забѣлѣзахѫ приближаванието на потерата, открихѫ огъньтъ и гърмежътъ се почнѫ. Боятъ съ турцитѣ се продължи цѣлий день, почти до смръкване. Борбата бѣше отчаена. Ботевъ и Н. Войновски, който командвалъ лѣвото крило, земали най-живо участие. Разпореждали и стрѣляли, особено Ботевъ билъ крайно распаленъ; той сипѣлъ градъ крошуми върху неприятеля. Черкезитѣ, за да отвлекѫтъ вниманието на юнацитѣ, окачили си калпацитѣ по дърветата, но тази измама била скоро открита и момчетата почнѫли да пазѭтъ крошумитѣ и барутътъ, който отъ всичко биле най-скѫпи върху голитѣ върхове на Миленъ-Камъкъ. Понеже потерата била блиска, то тѣзи отъ момчетата, които биле въорѫжени съ револвери, стоели прѣдъ линията и връщали неприятеля.

Въ тази отчаена борба на този върхъ, който цѣлия день тъмнѣлъ въ мъгла отъ димъ, биле ранени нѣколко отъ Ботевитѣ хора. Перо, единъ сърченъ хѫшъ, си изгубилъ дѣсния кракъ, който билъ пронизанъ отъ неприятелския крошумъ. Сѫщо и попъ Савва Катрафиловъ билъ тука раненъ въ двата крака и прѣмѣстенъ подъ сѣнка за да му се даде първа помощь.

Жаждата и лѣтната горѣщина страшно мѫчехѫ българскитѣ юнаци. Цѣлъ день безъ капка вода и хапка хлѣбъ, всѣкий отъ българскитѣ въстанници бѣше длъженъ да пази постътъ си. За да могѫтъ да разгонѭтъ уморителната жажда нѣкои турхахѫ коршуми въ устата си. Храбрия и неустрашимия Войновски съ нѣкой отъ своитѣ другари непрѣставахѫ да насърдчаватъ дружината. Кѫдѣ часътъ четире се яви Ботевъ на чело на дружината и каза да се държѭтъ юнацитѣ, защото скоро ще пристигне помощь. Турцитѣ нападахѫ яростно, отчаено, особено черкезитѣ, които се приближавахѫ, викахѫ и ругаяхѫ. Дружината имъ отплащаше съ сѫщата мѣрка, като сипѣше купъ ругания върху турцитѣ четаци и стрѣлѣше съ орѫжие и револвери, когато потерата се приближаваше. Черкезитѣ много близо идѣхѫ до дружината, но когато тая посѣднята усиляше огъньтъ, тѣ отстѫпвахѫ, като оставяхѫ по нѣколко убити. И българитѣ се криехѫ, пълзѣхѫ къмъ неприятеля и гърмяхѫ. Въ това врѣме въ пещерата се носяхѫ раненитѣ, между който се намѣрвахѫ: Ганчо Дрѣновски, раненъ въ дѣсната страна на плѣшката, Хаджи Бончо и едно младо момче около 17 — 18 години, и горѣ поменѫтитѣ.

Всичкитѣ ранени, лишени отъ най-необходимата медицинска помощь, пищѭтъ отъ болки, но кой бѣше въ състояние да имъ ѭ даде. Искахѫ капка водица, но гдѣ ѭ?.. Голи, пусти канъри, огънь и бой, крошумъ и горѣщо небе, което сипѣше парливитѣ си лѫчи. Една капка водица можеше да върне цѣлъ животъ, цѣло сѫществувание человѣшко, една капка вода, но отъ кѫдѣ да се земне? И така раненитѣ гинѣхѫ отъ болки, отъ рани и отъ жажда за свободата на своя братъ, който плачеше, работѣше, проклинаше сѫдбата си . . . Борбата на Миленъ-Камъкъ е била отчаена, горѣща. Кръвь, трупове, охкания и отчаение — ето какво оживявало този върхъ.

Но при тази неравна борба, нравственното чувство на дружинатата не било сломено още. Вратца, тази Вратца, която била надѣжда на спасение и сполука, била всѣкога прѣдъ очитѣ й. Всѣкий стрѣлялъ и мислилъ, че ще бѫде наскро подкрѣпенъ. Дѣйствително отъ врѣме на врѣме се мѣржелѣло нѣщо отъ къмъ Вратца и силно ободрявало дружината, нова сила, нова бодрость получвали момчетата и ново воодушевение за борба. Но всичко се разрушавало като прахъ прѣдъ грубота пустота и горчивата измама.

— Помощь, помощь, момчета! Вратца гори, народа е на орѫжие, скоро иде подкрѣпление! . . . удрѣйте.

— Да живѣй България, смърть на тиранитѣ, се изчуло по всичкитѣ линии на българския воененъ лагеръ. Това като токъ наелектризирало момчетата и тѣ добили новъ куражъ. Отъ кѫдѣ Вратца се виждало пушакъ, димъ и движение и всѣкий твърдо прѣдполагалъ, че това непрѣменно ще бѫде българска чета, която иде на помощь. Но скоро трѣбвало да се испита всичката горчивина на разочерованието и измамата.

Намѣсто български борци се виждали турски войски съ фесове и съ зеленъ байрякъ. Ново отчаение, ново обезсилване, ново проклятие и натякване . . . При всичко неприятелската войска и да не е надминавала нашата съ много, но неприятеля е ималъ това прѣимущество, че е нападалъ и е билъ увѣренъ, че ще му дойде помощь и е ималъ на разположение почти всички удобства. Цѣлото число на неприятѣлитѣ не е било по-вече отъ 350 души, но въ всѣкой случай било страшно за 80-90 души. Отъ ново се подкачилъ бойтъ и Куруто знаменосеца билъ убитъ. Ботевъ забѣлѣзалъ, че се нѣма вече нужда отъ знаме и едно сливненче го опасало на пояса си.

Въ тази опасна и рѣшителна минута имало нужда отъ войводата, но него нѣма. Тръгнѫли да го търсѭтъ. Момчетата си помислили, че той нѣкѫдѣ е паднѫлъ или раненъ, или убитъ. Най-послѣ го намѣрили скритъ въ една пещера край Миленъ-Камъкъ потѫнѫлъ въ мисли и сълзи, подпрѣнъ на рѫката си.

Цвѣтковъ, Обретеновъ и Апостоловъ, които го намѣрили, почнѫли да му натякватъ, защо ги е оставилъ въ такава минута и какво ще правѭтъ.

— Где е народътъ, който идѣше да възстане като единъ и да ни дойде на помощь? Това ли е възстанѫлия робъ? Какво сторихме ние? Дигнѫхме толкова момчета и ги доведохме тука да ги направимъ жертва на тѣзи диви башибозуци. Гдѣ е Вратца, която ушъ била готова вече? И други такива подобни натяквания сипѣлъ Ботевъ върху новодошлитѣ, като неможилъ да скрие сълзитѣ си.

Ботевъ пакъ искокнѫлъ да командва съ гола сабя дружината, но сълзитѣ още личели на очитѣ му и сериознитѣ смущения и разочерование се рисувало върху блѣдното му геройско чело. Той плакалъ не отъ жалъ за живота си, а за това, че негова завѣтенъ свещенъ идиялъ се рассипалъ като прахъ, че този комиръ, които билъ идеалъ на Ботева — България пакъ ще остане робиня и че народа нехае за своята бѫднина, че всичкитѣ му надѣжди пропадатъ вече прѣдъ грозната дѣйствителность, че този патриотъ, който плакалъ толкова врѣме за свободата на отечеството си, вече неочаква нищо друго, а една явна, грозна смърть . . . смърть, която го очаква, намѣсто побѣда, слава! . . .

Слънцето почнѫ да прибира своитѣ свѣтливи лѫчи задъ върховетѣ на балкана, когато гърмѣнието захваща да прѣставѫ. По-напрѣдъ турцитѣ пристанахѫ да стрѣлятъ, тогава и българитѣ. Турскийтъ гарнистъ изсвири и всичко утихнѫ. Дружината се сбра на купъ подъ пещерата, като остави стража на нѣколко по-главни пункта. Нѣколко момчета се изгубихѫ въ този бой безъ да се намѣрѭтъ тѣхнитѣ тѣла между убититѣ. Тѣхното изгубвание стана така: Прѣди да се свърши боятъ имаше проектъ да насили дружината върху потерата, да ѭ разбие и да си отвори пѫть напрѣдъ. Нѣкой отъ момчетата научихѫ този проектъ, поискахѫ да го усѫщѣствѭтъ първи. Проекта слѣдъ малко се отложи, а тѣ, като бѣхѫ заминѫли напрѣдъ, неможихѫ вече да се завърнѫтъ.

Мѣстото, гдѣто била четата, представлявало грозно зрѣлище. Труппове убити, ранени се търкаляли, едни просили помощь, други охкали, плачели, трети проклинѫли! . . . Настѫпвала приятната вълшебна, романтична балканска майска нощь, духнѫлъ вѣтрецъ и зашумѣлъ съ лисата на липитѣ и букака, а стенанията и охканията и прѣдсмъртнитѣ агонии се увеличавали. По никакъвъ начинъ не било възможно да се даде помощь на тѣзи клети синове на България и слѣдъ два мѣсеца, когато дошло заповѣдъ да се отиди на Миленъ-Камъкъ да се съберѫтъ труповетѣ, намѣрили около 20-25 сухи скѣлети, на които мѣстата биле огризени отъ кучета и птицитѣ. Колко е скѫпа свободата! колко жертви, колко мѫченици! . . . Свобода, свобода облѣта си съ кръвь, покрита си съ жертва! Ти си една отъ егоистичнитѣ, една отъ най-кръвожеднитѣ богини, на които человѣчеството е принесло най-много жертва! . . .

Слѣдъ едно продължително съвѣщание на дружината въ присѫтствието на Христа Ботевъ и Войновски, по настояванието на този послѣдния се земá рѣшение да се отиде право срѣщо потерата, да се разбие и да се отвори пѫть.

— Можемъ да минемъ отъ другата страна, прѣдложи единъ.

— Не, каза Войновски, ний трѣбва да вървимъ право на Юго-Истокъ. Пѫтьтъ е правъ Ще разбиемъ турцитѣ, иначе всички тукъ ще загинемъ, ако непобързваме. Прие се да се настѫпва рѣшително право на потерата, за да се отвори пѫть за дружината.

Стоението бѣше за врѣда на четата. Или можеше да дойде по-вече войска да ги разбие или можеше да се усили неприятеля и неще имъ бѫде лѣсно да го отблъснѫтъ да си прѣправѭтъ пѫть. Освѣнъ това трѣбвало да се наближава бълкана, гдѣто бѣше спасението на момчетата и по близо до Вратца, гдѣто, може би, има като тѣхъ хора да искатъ да се срѣщнѫтъ . . .

Всѣкой си приготви пушката, револвера и дружината тръгнѫ. Щомъ минѫ горичката, захвана се равнина. *Пълната мѣсечинка освѣтяваше мълчаливата повърхность на тоя кѫтъ земя и отражаваше свѣтлина отъ пушкитѣ на въстаницитѣ.* Освѣнъ това тѣзи послѣднитѣ съ вървението си правѣхѫ шумъ и затова неможихѫ да не бѫдѫтъ забѣлѣзани отъ турцитѣ, които ги бѣхѫ окрѫжили и ги очаквахѫ.

— *Урунусъ, тутунусъ*, се изчу и мѣстностьта грѫмнѫ отъ викове и стрѣлянията на пушки.

— Ура, напрѣдъ, да живѣе България, викаше дружината и гърмѣше, като слѣдваше своя гърнистъ, който трѫбѣше напрѣдъ да указва пѫтьтъ, на кѫдѣто трѣбваше да се върви. Нападението бѣше отчаяно, мѫжко, въстаницитѣ като левови се спуснѫхѫ подъ градътъ на крушумитѣ да си пробиватъ пѫть между тая дивашка чета. Турцитѣ почувствовахѫ силния напоръ, който бѣше изражение на една отчаяна, юнашка душа и дадохѫ пѫть на въстаницитѣ съ своето отстѫпване. Но не всичкитѣ другари на Ботева можихѫ да се избавѭтъ. Нѣкои останѫхѫ надирѣ и като изгубихѫ диритѣ на дружината, хлътнѫхѫ въ една колиба, гдѣто бѣхѫ подирини отъ потерата и слѣдъ едно юнашко бранение изгорѣли въ колибата, която турцитѣ запалили. Всичкитѣ другари тѣжко ранени или убити на Миленъ-Камъкъ и въ това послѣдне сражание останѫли на поругание на турската сганъ.

Въ това сражение четата изгубва доста момчета, прѣтърпява голѣма загуба. Убитъ билъ Давидъ Тодоровъ — единъ сериозенъ человѣкъ, богатъ търговецъ и Ботевъ съвѣтникъ. Г. Матевъ, Митю Цвѣтковъ, Иваница Данчевъ, русинътъ, стариятъ хайдутинъ Димитръ Дишлията и много още момчета.

Слѣдъ изминаванието на гората прѣдъ дружината се яви мѣстность посадена ту съ гора, ту съ лозя. Тамъ нѣкой отъ дружинатата можихѫ въ нощната тъмнина да намѣрѭтъ череши да си расквасѭтъ устата. Тази мѣстность принадлѣжи къмъ Врачанския тупракъ (землище). Спрѣхѫ се момцитѣ на тая мѣстность и станѫ съвѣщание. По прѣдложението на Ботева, четата се раздѣли на двѣ. Едната часть подъ прѣдводителството на самия войвода заминѫ напрѣдъ, а другото отдѣление останѫ въ една горичка и си отпочинѫ около единъ часъ. Отмалѣлитѣ за сънь момци дрѣмнахѫ. Слѣдъ единъ часъ почивка това отдѣление тръгнѫ по диритѣ на първото.

Почнѫ вече да се развидѣлява. Звѣздитѣ една по една блѣднѣехѫ и се губяхѫ въ небесния сводъ. Тъмнината се разсѣя и прѣдъ очитѣ на останѫлата дружина се откри единъ високъ върхъ, който се издигаше стръмно на горѣ, като стѣна. Близо край този върхъ между лозята, имаше колиби, по край които се виждаше хора да шаватъ. Тѣ забѣлѣзахѫ дружината и искочихѫ съ любопитство.

— Хей, викаше нѣкой отъ дружината, дайте вода, вода да пиемъ!

Дѣйствително, тѣзи колибари бѣхѫ българи и разбрахѫ нуждата на просящитѣ. Тѣ донесохѫ бѫкели пълни съ водица и нѣщо даже за ѣдение. Момцитѣ грабнѫхѫ лакомо водата да пиѭтъ и ѣдението, послѣ попитахѫ дали колибаритѣ не се забѣлѣзали дя минѫтъ нѣкой хора съ пушки прѣдъ единъ часъ отъ тука. Но единъ подсвиръ се чу отъ върхътъ на баиря и се даде да се разбире, че първото отдѣление отъ дружината се намѣрва вече надъ издигнатината и че и второто отдѣление трѣбва нататъкъ да отиде. Една права висока стѣна се издигаше къмъ небесата и за това не бѣше възможно на останѫлата часть отъ дружината да иде право къмъ своитѣ другари, затова зави на дѣсно къмъ стѣната. Прѣдъ тѣхъ шумѣше единъ бистъръ водопадъ, който истичаше отъ стѣната. Нѣкои отъ момчетата утулихѫ своята жажда. Слѣдъ стотина раскрача се мѣрнѫ една пѫтека, която водѣше на лѣво и отиваше горѣ на върхътъ. По неѭ тръгнѫхѫ въстанницитѣ и слѣдъ малко се намѣрихѫ на една поляна, която се заграждаше съ дрѣбни дървета и срѣдъ която забито въ земята се ръзвѣваше знамето на дружината. Тъзи мѣстность се намѣрваше доста високо надъ морската равнина, отъ неѭ се виждаше Стара Планина съ своитѣ голи, снѣжни върхове. Виждаше се ясно голѣмо пространство равнина, посадена съ лозя, посѣяна съ нивя или покрита съ горалѫкъ. Щомъ пристигнѫ второто отдѣление, се смѣни стражата, която бѣше поставена на връхътъ. На тази страна, отъ кѫдѣто дойде дружината, се намѣрвахѫ на постъ Янко Бояновъ, Атанасъ Чартазановъ, и двамата отъ Горнѣ-Орѣховица. Почнѫхѫ да пристигатъ и раненитѣ, които питахѫ на кѫдѣ се намѣрва тѫдѣва дружината. Отъ постовитѣ до главния лагеръ имаше по единъ человѣкъ, който ходѣше да съобщѣва каквото трѣбва.

Слѣдъ малко почнѫхѫ да се явяватъ българи, натоварени съ торби, бъклици — и пр. —

— Гдѣ е войводата? попитахѫ тѣ стражата.

— Защо ви е? каза Атанасъ Чартазановъ.

— Носиме хлѣбъ, тютюнъ, ракия и др.

— Трѣбва да дадете да пиѭ азъ по-напрѣдъ, да не би да има отрова, каза Чартазановъ и прилѣпи засъхнѫлитѣ си устни до устата на едно сладкопойно крондилче. Незакѫснѣ и Янко Бояновъ да поопита прѣлеститѣ на това българско произведение. Череши и ракия навсѣкѫдѣ си отговарятъ, даже и у царскитѣ палати, а толкова по-вече тѣ се сродяватъ на такива голи канари, каквито бѣше мѣстностьта Верелешко, на която се намярвахѫ въстаницитѣ. Черешитѣ по-вече дразняхѫ апетитътъ за ракия, тѣзи наши двама юнаци нѣколко пѫти цѣлунахѫ любезнитѣ устица на ракийния сѫдъ. Ракията бѣше люта като огънь, но хлѣбътъ и сиренето загладихѫ и този необходимъ недостатъкъ на тази жидкость.

— Хе-е тамъ се намѣрва войводата, каза Чартазановъ, като указваше съ пръстъ мѣстото, гдѣто се бѣше разложилъ лагерътъ на дружината. — Занеси всичко тамъ. Ракията нѣма отрова. Добрѣ. Слѣдъ това се зададохѫ други селени, които носѣхѫ брави, агнета и ерета, които бѣхѫ назначени да се заколѭтъ и на Верелешко да се пекѫтъ. Огъньтъ се наклади, агнетата се заклахѫ и селенитѣ почнѫхѫ да приготовляватъ ѣдение. Тѣзи бѣдни български работници, раи мислѧхѫ, че робството е вече свършено, че царството на турчена си дава оставката и че тѣзи 100—150 души ще ѭ приемнѫтъ слѣдъ нѣколко врѣме. Нѣкои отъ селенитѣ бѣхѫ въорѫжени съ пищови и изгледвахѫ весело, гордо, като свободнитѣ граждани на първата французска република. Селенитѣ бѣхѫ около 20—30 души. Агнетата и еретата се опекохѫ и трапезата се сложи върху трѣвата на Верелешката поляна. Гладнитѣ юнаци ѣдохѫ, както се слѣдва и гълтахѫ парливата ракия, до като се свърши. Разговори, шеги се размѣнявахѫ, ругания върху неприятеля имахѫ гражданско право въ това отъ нѣколко часа царувание на дружината. Кѫдѣ четире часа още единъ пѫть се готвихѫ агнета и се пекохѫ на огъньтъ, отъ една страна за тѣзи, които бѣхѫ на стража, отъ друга и дружината да закуси пакъ. До като се приготвѭтъ вторитѣ агнета Войновски бѣше събралъ дружината да ѭ обучава какъ трѣбва да се дѣйствува съ орѫжие срѣщу неприятеля. Селенитѣ, които не бѣхѫ заети съ печението на агнетата, гледахѫ съ любопитство учениятъ офицеринъ, Войновски, какъ даваше команда на четата.

Когато дружината ѣдѣла и пѣяла и царувала, Ботевъ и нѣколко отъ по-главнитѣ момчета биле сериозно заети съ въпросътъ: щѣ ли дойде помощь отъ Вратца. Нѣкои ходили даже чакъ надъ Вратца да гледатъ да ли не се вижда нѣкое движение и се връщали съ наведени глави. Даже Ботевъ писалъ писмо, въ което молилъ да му се съобщи какво ще стане съ обѣщаната помощь и че той чака наблизо. Даже имало мнѣние да отиди дружината да нападне Вратца и да накаже тѣзи, които мѫчѫтъ тъй Ботева съ закѫснѣванието на помощь, но като се извѣстило, че напрѣдъ на пѫтьтъ една нова дружина чака Ботева, било отложено това намѣрение.

Слѣдъ малко пристигнѫ отъ Вратца единъ человѣкъ отъ фамилията на Бошнаковци съ катъръ и граждански дрѣхи. Той съ своето ненадѣйно идвание обърнѫ внимание на всичкитѣ момци. Какъ е можилъ да намѣри това мѣсто, отъ гдѣ е знаялъ, че дружината се намѣрва тука не се знае. Може би войводата Хр. Ботевъ е съобщилъ, че на 19 число ще бѫде съ момчетата на Верелешката поляна. Този человѣкъ съобщи за катастрофата въ Вратца. Когато Стоянъ Заимовъ приготвилъ въстанници и отишълъ въ църквата Св. Възнесение да ги кълне, турцитѣ подушили планътъ му, заградили църквата, хванѫли нѣколко души, нѣколко заклали, между които се намѣрва и попътъ, който билъ приготвенъ да кълне въстанѫлитѣ българи, а Заимовъ и други като видѣли, че тѣхното дѣло неуспѣло, се растуряли, се поискрили и тѣзи, които само мислили да се приготвѭтъ, хвърлили си пушкитѣ и барутътъ на потаенитѣ мѣста и се приготвили да пѫтуватъ. Така било потушено въстанието въ Вратца, отъ кѫдѣто толкова много се очакваше за дружината на Ботева. Главатаритѣ на въстанницитѣ биле хванѫти и дадени на сѫдътъ. Стоянъ Заимовъ се прѣсторилъ на простъ работникъ и искалъ съ мотика въ ржка да избѣга, но турцитѣ го угадили и го хванжли. Това неприятно извѣстие било съобщено на Войводата и Войновски, момчетата незнаяли несполуката въ Вратца и сждбата, която ги очаквала. Тѣ слѣдъ като хапнжли и пийнжли отъ бистрата ракийца, се развеселили и почнжли да играѭтъ хоро, съ исключение на нѣколко, които се упражнявали прѣдъ селенитѣ да мѣрѭтъ на неприятеля. Отъ навлизанието на четата въ България този билъ единственния день, въ който тѣ царували свободно и нѣмали работа съ „душманитѣ на народа.“ До смръкванието на деньтъ не се появили турци да развалѭтъ спокойното ѣдени и пиение на дружината на тая равна поляна и затова всѣкий отъ момцитѣ, който прѣминжлъ прѣзъ толкова опасности и останжлъ живъ, се чувствувалъ въ добро расположение и безъ да гледа на дългийтъ уморителенъ пжть, който билъ извървѣлъ, искалъ въ едно българско народно хоро да изрази своята радость. Може би всѣкий е прѣдполагалъ, че се готвѭтъ нови бури върху хоризонта на дѣлото за освобождението на отечеството, но въ тая минута като че не е искалъ да знае за нищо.

Като се смръкваше, даде се знакъ да се събира стражата, защото ще се заминава кждѣ Балканътъ. Селенитѣ си разотидохж, дружината се сбра, приготви се, и когато вече се смръкнж, тя тръгнж напрѣдъ, и слѣзе долу въ едни угари. Дружината вървѣ цѣлата нощь и на призори се намѣри подъ стѣнитѣ на самата Стара Планина, която се издигаше право, стръмно на горѣ. Не бѣ възможно за четата да се изкачи по стѣната, затова трѣбваше да прави криволици.

Слѣдъ малко вървѣние кждѣ Югъ, момцитѣ се намѣрихѫ на едно високо равнище, отъ което се виждаше долу равнината, като една тава и кѫдѣто мислѣхѫ, че сѫ въ безопастность, защото, си мислѣхѫ тѣ, съ камъни могѫтъ се изби неприятелитѣ, ако се появѭтъ. Наблизо тамъ имаше двѣ канари, въ които имаше овце, кози и нѣколко души чобани. Нѣкои отъ момчетата се затекохѫ да търсѭтъ храна и вода. Нищо не се намѣри за ѣдение, освѣнъ малко малай и двѣ вѣдрици съ кисело млѣко. Който можа да свари, пи отъ това млѣко. Слѣдъ това се заклахѫ нѣколко агнета, направи се малайтъ на пита и се постави стража на нѣколко пункта. Агнетата се опекохѫ и дружината се сбра да ѣде безъ соль, защото тази необходимость не сѫществуваше по тия мѣста. На Истокъ близо до канаритѣ шумолѣше единъ бистъръ изворъ, тамъ пихѫ вода въстанницитѣ и се омихѫ. Димътъ отъ огъньтъ се издигаше надъ рѣдката дребна горичка и даваше знакъ, че тамъ има хора. Този ли димъ послужи за измама или врагътъ подуши диритѣ на въстанницитѣ не се знае, но потерата незакѫснѣ да се появи. Отъ тази височина се виждаше вече конница долу въ нискитѣ мѣста какъ сновѣше. Въ него врѣме почнѫ да вали и дребенъ дъждецъ съ вѣтъръ. Но той скоро прѣстанѫ и слънцето пакъ огрѣ. Кѫдѣ 10 часътъ прѣдъ пладнѣ Ботевъ даде знакъ да се върви напрѣдъ.

— Въ кошаритѣ на Черепишкия манастиръ има готовъ обѣдъ за насъ, каза той. Трѣбва да бързаме.

Дружината тръгнѫ на отдѣления — отдѣления, като пѣеше разни пѣсни. Всѣкой си бѣше накичилъ пушката съ здравецъ, съ майско цвѣте и всѣкой почти бѣше веселъ, защото вече стигнѫлъ многожелаемата и благословената Стара-Планина, гдѣто врагътъ не ще може да го закачи. Тука Стара Планина е гола, пуста, състои отъ гранитни върхове, безъ дървета, безъ трѣва. На единъ отъ тѣзи върхове имаше българска стража да гледа кѫдѣ Вратца. Слѣдъ единъ часъ пѫть четата се спуснѫ на ниско мѣсто и напрѣдѣ ѝ лъснѫхѫ кошаритѣ, гдѣто ѭ очаквахѫ печенитѣ агнета и богатия обѣдъ. На трѣвата прѣдъ кошаритѣ имаше лѣгнѫли 15-16 овци, нѣколко агнета и др. нѣща за ѣдение.

— Добъръ день, каза първото отдѣление, като пристигнѫ.

— Далъ ви Богъ добро, отговорихѫ на момчетата. Какъ сте, добрѣ ли сте, живо, здраво? продължихѫ тѣ. Кѫдѣ сѫ вашитѣ другари?

— Идѫтъ, идѫтъ, каза първото отдѣление.

Зададе се и останѫлата часть отъ дружината. Силно се раздразни апетитътъ на празднитѣ кореми отъ миризмата на печенитѣ агнета, която пълнеше на близо въздухътъ.

— Момчета, каза Ботевъ, забийте байрака! Нека да се вѣтрѣе вече по-тия мѣста. Дайте да се наедемъ! Донесте вода да се напиемъ. Момчетата се растичахѫ, като че забравихѫ, че се намѣрватъ въ робска земя, като че случая на Миленъ-Камъкъ бѣше само едно забавление.

Слѣдъ толкова вървежъ и опасность врѣме било да се поразмисли за понататъшната сѫдба на четата, за дѣйствията и опасноститѣ, които могли да се срѣщнѫтъ за това войводата и нѣколко отъ момчетата се събрали да поразмислѭтъ кога да тръгнѫтъ. Имало прѣдложения да бързатъ кѫдѣ Тракия, гдѣто, прѣдполагали нѣкои, че има въстания. Други искали да заминѫтъ къмъ Сърбия, защото явно било каква готовность иматъ българитѣ да въставатъ. Но тука стоението не се продължило много врѣме. Имало кой да побърка кроежитѣ и плановетѣ въ тѣзи диви кжтове и усои.

Едвамъ нѣкои закачихж по една плѣшка и се чу гърнистътъ на четата да свири отъ дирѣ отъ позицията да се готви четата за отбрана, защото турци нападатъ отъ Вратца. Нѣкои оставихж мѣсото и търтихж напрѣдъ, нѣкои съ кокалъ въ уста тичахж да земжтъ позиции за отбрана. Стотина раскрача отъ кошаритѣ имаше възвишени мѣста, които и бидохж заети отъ въстанницитѣ. Дирнята часть на дружината вече почнж да стрѣля на нападателитѣ, откри огъньтъ и цѣлата чета. Крошумитѣ пищѣхж надъ главитѣ на въстанницитѣ. При всичко, че мѣстото, гдѣто се намѣрваше четата, бѣше високо, но голо и нѣма дръвце, подъ което може да се забрани нѣкой. И затова се даде знакъ да се отстжпва, до като се намѣри добра позиция. Освѣнъ това отъ нискитѣ мѣста се появила и редовна войска, която идѣла отъ селото Челопекъ. Дружината отстжпи два баиря и се спрѣ на третия, който бѣше гористъ, канаристъ и удобенъ за отбрана. Щомъ дружината търти да заеме този баиръ, черкезитѣ се затекли слѣдъ неж, като викали: „ура,“ като че биле побѣдители. Баирътъ принадлѣжи на Челопешкия балканъ и на мѣстностьта Крушевецъ.

Височината, която заели момчетата, била доста стръмна, непристжпна. Отъ западъ се загражда съ високи стръмни канари, отъ срѣщоположната страна се издига постепенно и обрасла съ гори и покрита съ камъни. Момчетата захванжхж баирътъ и бойтъ се откри отъ ново. Неприятельтъ сериозно и отчаено нападалъ, той билъ на брой два пъти по-вече, отъ колкото на Миленъ-Камъкъ.

— Чакайте и удрѣйте, викаше Димитръ Икономовъ, до като пристигнѫтъ и нашитѣ другари.

Горѣ на върхътъ се искачвахѫ 15—20 души, а съ останѫлата часть отъ четата се намѣрваше Хр. Ботевъ, а долу — Войновски. Борбата бѣше една отъ отчаянитѣ. Пищението на крошумитѣ, викатъ на хората „ура!„ заглушавахѫ планината. Турцитѣ се намѣрвахѫ на западната страна отъ българитѣ въ видъ на полукрѫгъ. Горѣ върхътъ. гдѣто се намѣрваше войводата, бѣше заграденъ съ дракалаци и затова вътрѣшностьта му не бѣше достѫпна за погледитѣ на неприятеля. По всичката линия на българската чета имаше откритъ огънь. И турцитѣ не бѣхѫ малобройни. Черкезитѣ настѫпвахѫ, стрѣлѣхѫ и отбѣгвахѫ.

Много пѫти турцитѣ правили опити да излѣзѫтъ горѣ и да пръснѫтъ четата, но несполучили. Момчетата, отчаенитѣ и разеренитѣ борци, залегнѫти задъ камънитѣ, силно отблъсвали неприятеля. Найпослѣ едно отдѣление черкези нападнали Войновски и той, като ги погнѫлъ, неможилъ по вече да се върне да си заемне първото положение.

Останѫлъ само Ботевъ съ нѣколко момчета на височината да се защищава отъ неприятеля.

Четата най-много страдаяше за вода на голо бърдо, а лѣтната нетърпима горѣщина, още повече мѫчаше борцитѣ. Войводата се намѣрваше край едни шубърки до нѣколко голи камъка, оть тамъ слѣдѣше движението на турцитѣ и стрѣлѣше на тѣхъ.

Около 7 часътъ вечерьта слънцето клонѣше да се прибере задъ баиритѣ.

Тихия балканский вѣтрецъ лъхваше изъ балканътъ и поемаше ароматътъ на майскитѣ цвѣтя. Балканска прохлада оживяваше горскитѣ усои. А Ботевъ между тази вълшебна природа прѣдосѣщаше несполуката, която очаква неговътъ походъ. Той да може да види какво се върши, подигнжлъ се отъ мѣстото си и като срѣзанъ паднжлъ на земята. Паднжлъ и нищо непродумалъ. Като че неприятелския крошумъ нарочно билъ пратенъ да отнеме минутно живота на войводата.

Грънмж мълвата между момчетата, че войводата Хр. Ботевъ убитъ!

Убитъ, си казахж тѣзи, които бѣхж наблизо. Притекохж се нѣколко души при него и щж да видятъ! Ботевъ лежи пострѣнъ на земята. Той бѣше ударенъ въ главата надъ дѣсното око. Тамъ крошумътъ на неприятельтъ е поискалъ да си намѣри мѣсто. Злополучна сждба! Кръвьта течеше отъ удареното мѣсто и обливаше гърдитѣ на войводата и ржкавитѣ му, които се намѣрвахж близо до главата му. Той лежеше безъ да може да каже нѣщо, само напразно се борѣше съ смъртьта. Десеть петнайсеть души се бѣхж събрали около него и искахж да чуятъ неговата послѣдня дума, но напразно. Смъртьта вече бѣше турнжла печатъ на неговитѣ поблѣднѣли уста. Само понѣкога грозно прѣдсмъртно хъркание се чуваше, но скоро прѣстанж. Околнитѣ Я. Бояновъ, Никола Тиховъ (Обретеновъ), Давидъ Теодоровъ, Перо Македонский го гледахж почти просълзено и му задавахж въпроси.

— Злѣ ли си ударенъ, войводо, кому ни оставяшъ и пр.

Неговитѣ другари се подпирали съ пушкитѣ си и съ наведени глави и потжнали въ сълзи очаквахъ послѣдния отговоръ отъ устата на любимия си войвода, който ги бѣше повелъ да мржтъ за майка България.

Войводата мълчеше, кръвьта му застиваше въ жилитѣ. „Въ редоветѣ на борбата той си вече намѣри гробътъ,“ на който бѣхѫ свидѣтели само 15—20 души, гробъ, надъ който се непокѫди тамянъ, не се пролѣхѫ притворни сълзи. Това справедлива ли заслуга бѣше за този человѣкъ? Нека му отговаря сѫдбата.

II.

Кога се уби Ботевъ битката се продължаваше още по позициитѣ. Около войводата се намѣрвахѫ само 15—20 души, а всички други бѣхѫ заедно съ Войновски. Убийството на главния войвода много обезкоражи тѣзи момчета, които узнахѫ тази печална вѣсть. Надѣждата да дойде помощь отъ Вратца изчезнѫ, сега се лишихѫ вече и отъ войвода, какво имъ оставаше повече. Да отидѫтъ да се прѣдадѫтъ на турцитѣ. Но тѣ това ненаправихѫ. — Трѣбва да се защищаваме, си казахѫ тѣ. Даде се заповѣдъ отъ Давидъ Тодоровъ: всѣкий да се държи на позицията си. — Другари, пазете позициитѣ и недавайте да ни нападнѫтъ враговетѣ ненадейно. Перо Македонский, Давидъ и др. снѣхѫ револвера, чесовникътъ, дългогледътъ, паритѣ и др. нѣща отъ Ботева, насѣкохѫ клонѣ отъ дърветата и дракитѣ и го покрихѫ съ тѣхъ — това бѣше погрѣбението и опѣлото на този борецъ за единъ поробенъ народъ.

Турцитѣ черкезитѣ намѣрили тѣлото на Ботева, отрѣзали му главата и ѭ отнесли въ Вратца. Тѣлото на войводата било погрѣбено слѣдъ два мѣсеца, но безъ да се знае гдѣ.

Слѣдъ половинъ часъ отъ заѣдванието на слънцето турската трѫба изсвири и гърмежътъ отъ неприятелската страна прѣстанѫ, сѫщо спрѣхѫ да стрѣлятъ и българитѣ, даде се знакъ да се събиратъ всички войници, които се намѣрвахѫ на върхътъ и близо край него. Дѣсното крило подъ прѣдводителството на Войновски се намѣрваше долу ниско край единъ изворъ при политѣ на върхътъ Крушевецъ, гдѣто загинѫ Ботевъ. Този день бѣше 20 Май, въ него загинѫхѫ около 10—15 души срѣщо турската ордия и войска.

Вече се смръкваше.

Станѫ съвѣщание какъ да се измъкне дружината отъ тоя злополученъ върхъ, и да търси другъ по-безопасенъ кѫтъ въ Стара-Планина, или ако е възможно, да достигне Срѣдня-Гора, да се присъедини съ въстанѫлитѣ тракийци. Сбрахѫ се всички на съвѣщание, но понеже се боехѫ да не би да има долу силна турска войска, да се проводи единъ да обиколи мѣстата, да узнае положението на неприятеля. Ако има опасность да се върне да съобщи, ако нѣма нищо, да даде знакъ съ единъ подсвиръ да слѣзнѫтъ долу всички да се намѣрѭтъ съ другаритѣ си и да заминѫтъ. Перо Македонски прие да испълни тази трудна и опасна мисия. Той е опеченъ българинъ. Ходилъ въ Сърбия, участвувалъ въ нѣкои битки, скиталъ се съ харамиитѣ по македонскитѣ планини и окото му нетрѣпва отъ такива работи. Той слѣзнѫ. Слѣдъ 10—15 минути се чу подсвира. Дружината, която състоеше отъ 40—50 души, отправи се кѫдѣ подсвирътъ. Урвата, по която бѣхѫ длъжни да слѣзѫтъ момцитѣ, бѣше стръмна, камениста, обраснѫла съ дракълакъ. Нѣкои отъ въстанницитѣ падахѫ, други си исподрахѫ рѫцѣтѣ и пр. Най-послѣ слѣзнахѫ долу и намѣрихѫ своитѣ другари прѣдводителствувани отъ Войновский и окахѫрени отъ извѣстието за убийството на Войводата.

Убийството на Ботева бѣше чувствителна загуба за четата, злополучна за светото дѣло. . . . Явно се виждаше вече лошата участь, която очакваше всѣкиго. Отчаението отрови надѣждитѣ на борцитѣ, разочерованието сломи тѣхнитѣ патриотически полѣти. Но нѣмаше какво да се прави. Трѣбваше да се стори какво да е за запазване живота. Мърцина не се мре. И за това да се върви напрѣдъ.

Цѣлата дружина тръгнѫ къмъ източната страна на балкана, кѫдѣ рѣката Искъръ.

Нощьта бѣше тъмна. Момцитѣ бѣхѫ уморени, отпаднѫли за сънь, защото 4—5 дена не бѣхѫ мигвали. Гладни, жедни, едвамъ тътрѣхѫ своитѣ отмалѣли крака. Убийството на войводата още по-вече увеличаваше общата скърбь. Слѣдъ два часа ходение мѣсечината се подаде въ своята пълнота и облѣ съ блѣдоликава свѣтлина балканскитѣ пусти каменливи върхове и мълчеливи усои. Дружината се прѣброи и видѣ, че отъ 200 души останѫли около 140 души само. Тука се избра за войвода Войновски намѣсто Ботева, а нѣколко души за подъ началници и то такива, на който е добрѣ извѣстна мѣстностьта, прѣзъ кѫдѣто минуватъ. Такива бѣхѫ хаджи Бенчо, Юрдановъ и пр.

— Дали горѣ по билата на планината трѣбва да вървимъ, попита единъ, или да слѣзнемъ долу при една чешма да пиемъ вода? Жаждата, която ужасно мѫчаше момчетата, настоя да слѣзнѫтъ долу край чешмата. Това послѣднето се прие. Четата се спуснѫ по едни канарлъци и непроходни мѣста и слѣдъ малко врѣме се намѣри прѣдь една чешма, която тихо си шумолеше и пълнѣше съ една вълшебна хармония дивитѣ нощни балкански пущиняци. Жеднитѣ момци се натрупахѫ да си сквасѭтъ загорѣлитѣ гърла. Поизлѣзнѫ и малко блъскание. Нѣкои посѣднѫхѫ и запалихѫ по единъ цигарь.

— Да ходиме, каза единъ отъ водителитѣ, тука е *жеде*. Може врагътъ да ни намѣри или нѣкой да съобщи и ни издаде. Да се отдалечимъ въ храсталакътъ тамѣ и да починимъ малко.

Слѣдъ това дружината се дръпнѫ на вѫтрѣ въ гората между храсталацитѣ и канаритѣ и, като бѣше отмалѣла и гладна за сънь, заспа. Нѣкои отъ момцитѣ, които бѣхѫ пò бодри и по-вече се безпокояхѫ за своето бѫдѫще и окаяно положение, размѣнихѫ нѣколко думи помежду си, до като ги надвие сънътъ.

— Лошо, казва Янко Бояновъ, нѣма отъ никѫдѣ помощь. Ние сé повече намалѣваме, а неприятеля се увеличава. Незнаѭ какво ще се прави.

— Лошо отговори другарьтъ му Димитръ Ивановъ отъ Севлиево. Тука ще ни истрѣпѭтъ по тия диви пусти мѣста и никой нѣма да знае нашия-гробъ. Лошо положение.

Като се размѣнихѫ нѣкои и други подобни думи между момчетата, всичко утихнѫ. Вечерникътъ шаваше тихо по тѣзи глухи мѣста, църканието на нѣкой диви птици пронизваше въздухътъ и всичко утихваше.

Майскитѣ нощи сѫ кѫси, а особенно по високитѣ мѣста, гдѣто най кѫсно засѣда слънцето и най-рано показва своитѣ лѫчи. Зората се сипнѫ и пробуди природата, а заспалата дружина се сѣпнѫ отъ гърмѣжа на пушки и отъ дивото викание на черкезитѣ, Перо Македонецътъ прьвъ скокнѫ потегли пушката да гърми, но неприятелския крошумъ го прониза и той паднѫ, безъ да може нѣщо да кажи. Момчетата скочихѫ сънливи и незнаяхѫ какво да правѭтъ и накѫдѣ да идѫтъ.

Чу се гласъ: да върви дружината на Истокъ, като стрѣля постоянно на врагътъ, който се намѣрваше на лѣво отъ неѭ. Отъ дѣсна страна се намѣрваше гола висока страна. Въстанницитѣ бързахѫ да стигнѫтъ на върхътъ за да могѫтъ отъ тамъ да стрѣлятъ на душманитѣ. Върхътъ, който стърчеше прѣдъ дружината, бѣше доста високъ и удобенъ за отбрана, но до като се достигне до него, трѣбваше да се извървѭтъ едни диви, непроходими мѣста, каквито се срѣщатъ малко по Стара-Планина и каквито се прѣдставятъ за първий пѫть да върви четата. Момцитѣ вървѣхѫ между едни камънаци и трънье, скачахѫ отъ камъкъ на камъкъ, защото иначе не бѣ възможно да се върви. Тази мѣстность се нарича „Полийцитѣ“ Тамъ бидохѫ избити около 15—20 души отъ четата. Неприятеля силно напада и сполучи да раздѣли момцитѣ на нѣколко части! тука вече въстанницитѣ сѫ разбити и прогонени. Отъ тѣхъ едно отдѣление се върнѫ назадь, отъ гдѣто бѣше дошла дружината. Нѣколко момци отъ това отдѣление биле убити отъ турцитѣ още на Балкана, нѣколко попаднѫли въ едно село.

Това село се казвало Челопекъ. Селенитѣ ги измамили вкарали ги въ една мааза и ги прѣдали на черкезитѣ. Момцитѣ, който биле четирма на брой, упорствували да се предадътъ, само димътъ и огъньтъ, който ги окръжилъ, и прѣнудилъ да си дадѫтъ орѫжията. Двамата отъ тѣхъ още тогава биле убити, а двамата отведени въ друго село и като биле събрани всички селени биле съсѣчени Ботевитѣ момци. Други попаднѫли въ рѫцѣтѣ на едни челопешки овчари, които, за да се отърватъ отъ тѣхъ и отъ опасностьта, която можела да ги слѣте, завели българитѣ надъ една пропасть съ измама и ги хвърлили долу.

Тази яма се намѣрва до мѣсностьта Волътъ, въ владѣнието на челопешкия манастирь. Споредъ прѣданието тази яма ужъ била безъ дъно. Водачитѣ, на който било платено отъ въстанницитѣ да ги заведѫтъ до сръбската граница, ги довели до тази яма и ги блъснѫли долу. Други се заблудили въ лозята на Вислецъ и се скрили въ колибата на единъ българинъ, отъ когото поискали хлѣбъ и защита. Той намѣсто да имъ помогне, затворилъ колибата и повикалъ черкези, които, като немогли да се приближѫтъ до въстанництѣ, запалили колибата и Ботевитѣ момчета така загинѫли мѫченически.

Така загинѫлъ остатъка отъ това отдѣление. Други биле стигнѫли до Берковския Балканъ, ранени тамъ, хванѫти и отведени въ Видинъ. Между тѣхъ били: Фитовски, Петръ Юрдановъ и др. Второто отдѣление подъ прѣдводителството на Войновски, въ което отдѣление се намиралъ Никола Тиховъ — Обретеновъ, Савва Младеновъ и др. и което било най-многочисленно, тръгнѫло кѫдѣ Искъръ, гдѣто близо при селото Лютъ-Бродъ се срѣщнѫли съ турцитѣ и се били отлично. Тамъ много отъ това отдѣление погинѫли. Останѫлитѣ минѫли Искърътъ и се отправилъ за Мургашъ Планина.

Но се появило разногласие между момчетата. Войновский настоявалъ да се върви къмъ Тракия, а другитѣ искали да ходѭтъ къмъ Сърбия. Най-послѣ се раздѣлили. Войновски съ петнайсеть души само се скиталъ по-планината около 40 дена гладенъ и жеденъ, като планиралъ да стигне Тракия и да се присъедини съ въстанницитѣ българи. Найсѣтнѣ той стигнѫлъ кѫдѣ Тракийско и при село Шипково билъ убитъ и главата му отнесли на Ловченския каймакаминъ. Съ Войновский биле убити още трима отъ четата, а останѫлитѣ биле издадени отъ единъ българинъ, Пенчо отъ Троянъ, който ги завелъ вънъ отъ селото на Сопотския пѫть въ единъ ханъ и съобщилъ на турскитѣ власти. Троянския мюдюринъ съ сто души забиколилъ ханътъ и го запалилъ. Въстанницитѣ като видѣли, че ще мрѫтъ мърцина и неизвѣсно, прѣдпочели да бѫдѫтъ окачени на вѫже прѣдъ народа, за който сѫ дошли да леѭтъ кръвьта си и за това се прѣдали. Само нѣкой си Стоянъ, младо момче неискало да се прѣдаде и слѣдъ като осѫдило малодушната постѫпка на своитѣ другари, само си пробило главата съ своя револверъ прѣди да изгори живо.

Третото отдѣление бързаше да се искачи на планината. То като се искачи на канаритѣ край върхътъ, прѣдъ него се мѣрнѫ рѣката Искъръ, селото Лютъ-Бродъ и войска като „мравунякъ,“ която бѣше пристигнѫла отъ Търново. Тази войска не прѣслѣдваше въстаницитѣ, тя само ги очакваше при Искъръ, башибозуци и войска отъ Вратца вървѣхѫ по слѣдитѣ на четата. Редовната войска отъ Търновския таборъ почнѫ да стрѣля, като видѣ разбитата дружина. Пушкитѣ имъ неможахѫ да достигнѫтъ до въстанницитѣ отъ третото отделение, само димътъ се виждаше и по-нѣкога гърмѣжътъ се чуваше.

Съединението на второто и третото отдѣление не бѣше по-никакъвъ начинъ възможно, защото между тѣхъ имаше голѣмо пространство и башибозуци. Третото отдѣление знаеше това и бързаше не да стигне своитѣ другари, а да си прѣкрий главата задъ нѣкой камъкъ. Това бѣше около деветь часътъ сутриньта. Силната нетърпима лѣтна жега, жаждата, гладътъ, непроходимитѣ мѣста на урвѣститѣ усои съвършенно обезсилвахѫ разбитата вече дружина. Нѣкой отъ тѣзи скитници — падаше на задникътъ си, тътрузѣше се по дрѣбнитѣ камъни, жулѣше лицето си и дрѣхитѣ си у трънакътъ, до като се запре у нѣкое голѣмо дърво. Нѣкой сѣдеше да почива, другий ставаше да заминува. Никаква команда вече не сѫществуваше, сѣкий се грижеше за своето собственно сѫществувание, което бѣше турнѫлъ въ опастность по-тия диви непроходими мѣста прѣдъ орѫжието на башибозушката сганъ.

— Раненъ ли си, Янко, попита единъ отъ въстанницитѣ своя другарь Янко Бояновъ, когато тоя послѣдния паднѫ при едно дърво отъ умореніе, жажда и гладъ. — Ако си раненъ, да ти отрѣжѫ главата да не се мѫчишъ тука.

— Не съмъ раненъ, каза Янко Бояновъ, силно съмъ отмалѣлъ. Нѣмамъ никакъ сила, крака си навѣхнѫхъ, немогѫ да вървѭ. Искамъ тука да си починѫ малко, ще ви стигамъ.

Българитѣ се искачихѫ изъ една стръмна, урвѣста пѫтека горѣ на една височина и се затулихѫ изъ дракаллакътъ. Янко Бояновъ станѫ да ги дири, като мислѣше, че тѣ не сѫ далечъ отъ него напрѣдъ високата канара. Той излѣзнѫ горѣ, поозърта се, свирнѫ съ подсвиръть, викнѫ „наши,“ нищо не се отзова. Неговитѣ другари бѣхѫ кривнѫли изъ дракъллакътъ и той неможи да имъ хване диритѣ. Той се почувствува самъ въ тѣзи мѣста; часътъ бѣше минѫлъ десеть. Чуваше се само пукание на пушкитѣ отъ тази страна, прѣзъ кѫдѣто бѣше минѫло второто отдѣление.

— Ще се мре, си каза Янко Бояновъ, тука ще се оставятъ коститѣ. Той продължаваше да се скита изъ дракитѣ. Отъ това мѣсто, гдѣто се намѣрваше той, се виждаше Мургашъ Планина и нейнитѣ върхове, отъ кѫдѣто дойдохѫ въстанницитѣ. Долу при политѣ на Балкана се лѫщѣеше рѣката Искъръ, по край неѭ имаше села и колиби. Наший скиталецъ, Бояновъ, се озърта, подсвирнѫ — тишина убийственна. Най-послѣ той се приближи кѫдѣ една урва, надвѣси се надъ една стръмнина, като се надѣваше, че отъ тамъ ще чуе гласъ или види жива душа. Нищо само исплашенитѣ гущери, които пѣчехѫ гърбоветѣ си на майското слънце, търтвахѫ и гледахѫ очудено на този дерзакъ чевовѣкъ, който дошелъ да имъ безпокои сѫществуванието. Въстанникътъ се отдалечи кѫдѣ едни драки и се спрѣ изведнѫжъ, като наостри уши. Изчу му се нѣщо като звънецъ. — Овчари, си помисли той и се отправи къмъ тазъ посока, отъ кѫдѣто се чуваше гласътъ на звънеца. Въ дракъллакътъ се яви единъ человѣкъ, който стърчеше прѣдъ нѣколко кози и овце. Щомъ овчаринътъ видѣ това непознато и странно лице, поиска да избѣгне да се скрие.

— Стой, му каза Янко, като държеше револверътъ въ рѫка, а пушката на рамо. Слѣдъ като му каза добъръ день, Бояновъ му поиска вода.

— Маке, отъ дека да земѫ вода, азъ едвамъ избѣгнѫхъ отъ башибозуцитѣ.

— Млѣко дай, поиска въстанникътъ.

Овчарътъ се съгласи, но нѣмаше сѫдъ. Янко подложи шепа и овчаринътъ нацѣди въ нея. Като се насърба съ млѣко, въорѫжения българинъ попита не е ли видѣлъ овчаринътъ да минѫтъ хора съ пушки и облѣчени въ такава форма.

Не е, отговори той.

— Кѫдѣ ще намѣрѭ вода да се напиѭ?

Овчарътъ показа съ пръстъ, като каза че имало вода тука близо. Дѣйствително, наблизо се намѣрваше вода, но събрана отъ дъждоветѣ, а не изворъ и бѣше топла толкова, колкото софийскитѣ топли минерални бани. Това бѣше една бара вече глинясала, пълна съ милиарди микроби.

Като заминѫ въоражения българинъ, овчаринътъ избѣга съ своето стадо. Види се, че се боеше отъ нѣщо. Янко Бояновъ си напълни коремътъ съ тая топла вода, повървѣ малко, надвѣси се надъ една височина, забѣлѣза една малка пещерка, заслонена отъ клоноветѣ на една липичка и влѣзнѫ вѫтрѣ. Пещерата бѣше хладна, влажна, а нейнйтъ гостъ — уморенъ и потенъ. И не е чудно ако той е заспалъ, щомъ като се е сложилъ подъ нейната защита и ако слѣдъ два часа се вдървилъ. Около двата часътъ слѣдъ пладнѣ той се събуди, но тѣлото му се бѣше хванѫло. На сила едвамъ можа да си размърда кръвьта. Този день бѣ двайсеть и първий Май. Янко Бояновъ си разбра положението, той видѣ, че е самъ. Слѣдъ едно малко мисление тръгнѫ кѫдѣ Югъ срѣщо течението на Искъръ. Мѣстностьта състояща отъ баири, покрити съ камънакъ и драки. Жаждата го мѫчеше, гладостьта му прививаше коремътъ, той събираше ягоди, шушанъ, диви гѫби и съ тѣхъ залъгваше свойтъ жалѫдъкъ. Отъ два до седемь часътъ той се скита по-голитѣ баири.

Кѫдѣ седемь часа се мѣрнѫ прѣдъ него въ една долина необитаема, отъ години запустѣла кошара. Янко Бояновъ бѣше самъ бдяще сѫщество всрѣдь тази дѣвственна природа. Отъ никѫдѣ никакъвъ гласъ се не чуваше. Даже и птичкитѣ необитавахѫ тѫдѣва. Слънцето бързаше кѫдѣ западъ, тихъ планински вѣтрецъ си хортуваше съ листата на дърветата. Скиталецътъ се поогледа наоколо, помисли малко и влѣзнѫ въ кошарата, скоро се смръкнѫ и той си зае квартира въ тази необитаема развалина. Уморенъ, отруденъ отъ пѫть, той си сложи револвера подъ главата, прѣгърнѫ пушката и почнѫ да мисли. Имаше за какво да мисли. Минѫлото на денетѣ му се исправяше прѣдъ него и той въ това печално положение, между тѣзи мѣста, искаше да просълзи. Бѫдѫщето го невеселѣше. Кой знае. Може нощесъ да дойдѫтъ трима души башибозуци и да го направѭтъ на парчета. Нима това е мислилъ той, когато тръгваше съ въсторгъ отъ Влашко и съ сълзи цалуваше свещенното си поробено отечество? „Българитѣ вече въстанжли, Вратца е на оржжие, населението ще ги срѣщне съ въсхищение като избавители и ще ни поздрави отъ всичкитѣ краища на България, Руссия ще ни помогне, Европа ще ни запази и пр.“ Ето какво се бълнуваше между четата на Ботева, когато тя се организираше по-чуждитѣ краища. А въ дѣйствителность? Четата минж. Народътъ си работи, пѣе подъ веригитѣ на робството. Въстанието се задуши, Врачанцитѣ си продължавахж да си продаватъ вжжя, ракия, вино и да хжкжтъ на турцитѣ. Бунтоветѣ въ Срѣдня-Гора излѣзохж недоносчета, а башибозуцитѣ трепахж четата, до като тя каже: „стига“ и до като іж распилѣіжтъ человѣкъ по человѣкъ. Въ това врѣме Руссия си пие спокойно чайтъ, а Европа дрѣме надъ зелената масса. Нека се бие Хр. Ботевъ съ чета по Балкана и нека прѣвзема турското царство. Имаше за какво да се мисли слѣдъ такова едно положение на една чета, която имаше толкова много илюзии.

Слѣдъ едно продължително мисление гостенина на колибата затвори очи и заспа.

Сънътъ му бѣше тревоженъ, неспокоенъ, опасенъ, като самата миссия, която бѣше прѣдприелъ Ботевъ съ момчетата си. Голитѣ пусти, уединени мѣста, потеритѣ на турцитѣ му задавахж страхъ и той всѣка минута испращаше съ радость и всѣка нова посрѣщаше съ тръпки.

Нищо ненаруши спокойствието му. Почнж да се развидѣлява. Той скокнж.

На 22-ий Май прѣди да се покаже слънцето той продължи пжтьтъ си. Мѣстностьта бѣше сѐ такава хълмѣста, пуста, непроходима. Слѣдъ единъ километръ растояние се мѣрнѫ друга една колиба, въ която живѣли овчари прѣди нѣколко часа. Имаше още огънь вѫтрѣ, търкалѣхѫ се парцълаци прѣдъ вратата и сѣно наоколо. Прѣди малко тази колиба била населена. Нейнитѣ стопани ѭ оставили по-принуждение. Слѣдъ разбиванието на четата дало се било заповѣдь на всичкитѣ овчари да слѣзнѫтъ долу по равнината, да не даватъ храна на комититѣ. Срѣщу неѭ колиба се издигаше полянка, заграденена съ трънакъ, дивъ глогъ и клечати. Янко Бояновъ мислѣше, че чобанитѣ може да сѫ тука нѣгдѣ близко и че ще се върнѫтъ скоро и затова се подслони на скрито мѣсто подъ тѣзи дървета. Врѣмето минаваше, той чакаше чобанитѣ да дойдѫтъ да му донесѫтъ храна. Часътъ бѣше вече единъ, а жива душа нѣма. По едно врѣме се зададе една личность отъ дѣсна страна и вървѣше право къмъ кошарата. Този человѣкъ бѣше облѣченъ въ черни дрѣхи, калпака му бѣше възостъръ, съ левъ на челото и съ пушка на рамо. Ян. Бояновъ трепнѫ. Той си помисли, че това е потера. Той си опънѫ револверътъ и мислѣше да си готви пушката. Между това непознатата личность вървѣше кѫдѣ кошарата безъ да подозира, че въ трънакътъ се вече цѣли съ пушка на него хѫшъ — неговъ другарь.

Трънакътъ, гдѣто бѣше скритъ Бояновъ, бѣше честь зашуменъ и по никакъвъ начинъ невнимателното око неможаше забѣлѣза, че тамъ има скритъ человѣкъ. Отъ вѫтрѣ можеше да се види движението, което става вънъ, но отъ вънка се не виждаше пушката и револверътъ, които сочехѫ на вънка и двѣтѣ очи, които будно слѣдѣхѫ за всѣка една най-малка опастность.

— Нашъ? Извика Янко Бояновъ.

Юрданъ Кършовский, така се казваше непознатата личность, почнѫ да се озърта и да гледа оплашено — любопитно по дракаллакътъ.

„Нашъ?“ повтори Бояновъ.

— Нашъ, отговори той и почнѫ пакъ да приближава кѫдѣ дракитѣ. Ела тука, ела, небой се. Наши сме. И двамата въздѫхнахѫ по-свободно, и двамата се почувствовахѫ по-добрѣ, като че слѣтѣ отъ тѣхъ нѣкой товаръ! Двамата хѫшове се срѣщнѫхѫ, като че не бѣхѫ се виждали отъ години. Драго имъ бѣше. Почнѫхѫ да се разговарятъ и се разузнахѫ кой отъ кѫдѣ е.

— Отъ Елена съмъ, каза Кършовский, отъ Орѣховица съмъ каза Бояновъ.

— Една нощь изгубихъ дружината и нѣколко дена вече се скитамъ по тая колиба, като се надѣвамъ на всѣка минута да бѫдѫ хванѫтъ отъ потерата или да умрѫ и да се прѣкратѭтъ тѣзи страдания, каза Кършовский.

— Минѫлата нощь ни разбихѫ, каза Янко Бояновъ. Другаритѣ ми се распилѣхѫ, самъ съмъ останѫлъ. Сега съмъ радостенъ, че се срѣщнѫхме, ще можемъ да се пазимъ и да дѣлимъ мѫкитѣ, продължи той. Така разговорътъ за стари и нови патила се продължи до 4 часътъ. Двамата въстанници приказвахѫ и поглеждахѫ да ли ще дойдѫтъ чобанитѣ. Кѫдѣ четире часътъ се зададохѫ отъ долу трима селени и отивахѫ кѫдѣ колибата. — Това сѫ стопанитѣ на колибата, си помислихѫ двамата хѫшове и почнѫхѫ да се облизватъ, като гладни плъхове, подъ дракитѣ. Когато селенитѣ наближихѫ кѫдѣ тѣхъ, тѣ искочихѫ прѣдъ тѣхъ и посочихѫ си пушкитѣ, като извикахѫ: „стойте!“ Селенитѣ се дръпнѫхѫ отъ страхъ назадъ.

— Небойте се, какви сте и къдѣ отивате?

Селенитѣ расправихѫ, че сѫ чобани отъ Черепишкия мънастирь и отиватъ на Бълкана да си снѣмѫтъ свинетѣ долу, защото така било заповѣдано отъ *Хокюмата*. Въоржженитѣ българи поискахѫ хлѣбъ, защото сѫ гладни. Селенитѣ почнѫхѫ да се търсѭтъ послѣ казахѫ, че нѣмали хлѣбъ, защото незнаяли, че ще срѣщнѫтъ гладни хора. Само единътъ отъ тѣхъ извади изъ пояса си едно сухо парче мамуленикъ, печенъ въ тѫва. Селенитѣ се обрѣкохѫ, че щомъ прѣведѫтъ добитъка си оттатъкъ Искърътъ, ще донесѫтъ ѣдение и питие на двамата въстанника. Двамата другари дъвчахѫ сухия мамуленикъ, но неможахѫ да го приглътнѫтъ, защото гърлата имъ бѣхѫ присъхнѫли. Къдѣ $7\frac{1}{2}$ часа се чухѫ да дрънкатъ звънци. Тримата селени вече смъквахѫ добитъка си къдѣ рѣката Искъръ. Въстанницитѣ повторно помолихѫ селенитѣ да имъ донесѫтъ едно агне и 2—3 пити хлѣбъ, които ще имъ заплатѭтъ. Селенитѣ имъ обѣщахѫ, само да слѣзнѫтъ по долу къдѣ Искъръ, защото за селенитѣ това мѣсто е много далечъ. Бояновъ и Кършовский попитахѫ за вода. Селенитѣ казахѫ, че далечъ 500—600 раскрачи се намиралъ единъ гйолъ.

— Ами до Сърбия колко е далечъ?

— Башъ за два дена може да се стигне до сръбската граница.

— Ами Черепишкия манастиръ къдѣ е?

Селенитѣ указахѫ на едни бѣли здания, които се намѣрватъ при политѣ на Мургашъ Планина. Други кѫщи биле колиби, а низката мѣстность се казвала „Слатина.“ Селенитѣ расправихѫ, че имало много башибозуци, черкези и войска по-селата и колибитѣ и сѐ комити търсѭтъ: имало заповѣдъ да се събиратъ всичкитѣ ладии да не могѫтъ да се прѣхвърлѭтъ комититѣ прѣзъ рѣката. Гладнитѣ мѫченици помолихѫ още единъ пѫть селенитѣ да имъ донесѫтъ едно печено агне, хлѣбъ и вода, като имъ се обѣщахѫ да имъ ги заплатѭтъ двойно и тройно. Сѣленитѣ се обѣщахѫ, но по-вечето се невидѣхѫ.

Кършовский и Бояновъ останѫхѫ сами, замръкнѫхѫ и на 22-й Май гладни и жедни въ тия пусти, гористи, балкански мѣста. Слънцето се закри а на негово мѣсто се яви единъ тъменъ, черенъ, страшенъ облакъ, който въ кратко врѣме покри цѣлия небесенъ сводъ. Дъждътъ почнѫ и балканския въздухъ застина, макаръ да бѣше прѣзъ мѣсецъ Май. Не бе възможно да се остани да се спи подъ открито небе, затова двамата другари — въстанници се сдумахѫ да влѣзѫтъ въ колибата и тамъ да прѣкаратъ нощьта, като се редѭтъ да пазѭтъ единъ другиго да не би нѣкой ненадѣйно да нагази. Трѣбваше и огънь да се накладе. Нѣмаше кибритъ. Нуждата е изобретателна. Юрданъ извади изъ интирията си малко памукъ, натърка го въ барутътъ, пъхнѫ го въ белгийското си шишине, гръмнѫ и памукътъ паднѫ на земята распаленъ. Огъньтъ станѫ.

И нашитѣ скитници сѣднѫли край него, като внимавахѫ постоянно да не би да ги нападне случайно нѣкоя опасность въ тия пустини. Много изговорихъ, много натяквания се изсипахѫ върху нещастнитѣ случаи отъ тѣхния злополученъ походъ.

Нощьта се минѫ и дъждътъ прѣстанѫ. Майското слънце пакъ се усмихнѫ на разхубавялата природа. Двамата другари нѣмаше какво да правѭтъ. Тѣ си отмахнѫхѫ надѣждата за печени агнета, затова напуснѫхѫ колибата и отидохѫ да търсѭтъ водата, която имъ посочихѫ селенитѣ. Наистина тѣ слѣдъ едно кратко ходение стигнѫхѫ една бара, но тая бара бѣше развалена, покрита съ позеленѣли листове. Но жедния желудъкъ неправи изборъ — Кършовский и Бояновъ се насърбахѫ и си омихѫ очитѣ. Тѣ видѣхѫ вече, че нѣма агнета и тръгнѫхѫ на паша по балкана: търсихѫ ягоди, шушани да си потулѭтъ гладътъ и кѫдѣ пладнѣ се върнѫхѫ пакъ къмъ сѫщата кошара.

Това бѣше на 23-й Май.

Отъ долу по долината се зададе и върви къмъ кошарата Илия Видовъ, единъ отъ остатакътъ на четата. Той нѣмаше пушка, калпакътъ си носѣше подъ мишница, кѫдѣто се помѣщавахѫ и други нѣща, а именно: единъ хлѣбъ и нѣколко глави чесанъ. Пушката си оставилъ въ една кошара, кога го нападнѫли башибозуци, а успѣлъ само хлѣбъ и чесанъ да грабне.

— Кой е тамъ? Наши?

Той се озърнѫ плахо, плахо.

— Наши, отговори той.

— Ела къмъ насъ, небой се, повторихѫ първитѣ двама. Хлѣбътъ и чесанътъ биде раздѣленъ между тримата и унищоженъ. Станѫхѫ вече трима. Дракитѣ отворихѫ пакъ своитѣ обятия и тримата другари се подслонихѫ подъ тѣхната защита да мине нѣкой да му искатъ хлѣбъ и да имъ раскаже отъ гдѣ могѫтъ минѫ Искърътъ. Мръкнѫ се, а никой недойде. Колибата ги подслони и тѣ прѣкарахѫ нощьта въ неѭ. Слънцето поздрави двайсетъ и четвъртий Май и тримата хѫшове излѣзнѫхѫ изъ подъ покрива ѝ гладни, жедни и тръгнахѫ да търсѭтъ пакъ барата да пиѭтъ вода и да пасѫтъ по гората ягоди, гѫби, шушани и пр. Близо до барата имаше височинка, тѣ се искачихѫ горѣ и отъ тамъ гледахѫ величественния видъ на Мургашъ-Планина, долината на Искрътъ и Черепишкия Манастирь.

Мѣстностьта бѣше тихѫ, хубава, видътъ великолѣпенъ, но нѣмаше какво да се ѣде и пие и затова самата природа умрѫзнѫ на тримата нейни посѣтители. Тѣ почнѫхѫ вече да мислѭтъ за своята участъ — Да хванемъ връхътъ на планината и да идемъ кѫдѣ Сърбия. Чухте вчера селенитѣ, които казвахѫ, че за два дена се стига до сръбската граница, каза Янко Бояновъ.

— Какво ще правимъ въ Сърбия? възрази Юрданъ Кършовский. Да минемъ Искрътъ, да хванемъ Мургашъ-Планина, да идемъ на вѫтрѣ въ България. Нали знаемъ, че тамъ има въстание, ние може да го сваримъ и да се присъединимъ съ него. Дошле сме на България да помагаме.

Говори се, но нищо не стана и този день. Ядохѫ каквото намѣрихѫ, пихѫ глинясалата вода и тъмнината ги намѣри пакъ въ сѫщата колиба, гдѣто нощувахѫ и минѫлата вечерь. Двайсеть и петий Май чукнѫ на вратата на колибата имъ и тѣ се събудихѫ и отидохѫ къмъ сѫщата бара да се омиѭтъ и да си земѫтъ обикновенната закуска.

Кѫдѣ да се ходи, какво да се прави? Ето фаталния въпросъ, който се исправяше прѣдъ тѣзи трима скиталци. Свѣтътъ ги гонѣше, защото тѣ искахѫ да му сторѭтъ едно благодѣяние, гората се отказа да имъ достави въ този случай срѣдство за живѣние. Гладатъ искаше своето, стомахътъ, който е центръ на живота и на движението, непознава думата „патриотизмъ“, той знае едно: „хлѣбъ“.

Постоянното скитание въ тия опасни мѣста имъ умрѫзнѫ; отчаението имъ сломи съвършенно всѣка надѣжда и куражъ въ бѫдѫщето. Какво можеше по-вече да се очаква, освѣнъ явна смърть,

смърть позорна безславна. Единъ крошумъ или неприятелски ножъ можеше да имъ даде тѣлата на хищнитѣ звѣрове, а коститѣ имъ на неизвѣстность. Ами гладътъ? Той стърчеше прѣдъ тѣхъ, като една неразрѣшима гатанка, която ги плашеше, като сѫдба неминуема, грозна . . . .

— Кѫдѣто да идемъ съмъ съгласенъ, каза Илия Видовъ, нимà отъ гладъ е да умремъ тука?

— Да чакаме каза Юрданъ, може да дойде нѣкой човѣкъ тука. Трѣбва да узнаемъ какъ стоѭтъ работитѣ вънъ. Ако нѣкѫдѣ има сериозно въстание, ще идемъ тамъ.

— Не сме дошле тукъ да мремъ отъ гладъ, каза Янко Бояновъ, дошле сме да се биемъ. Виждате, че гладътъ ще ни умори и пакъ викате да чакаме, като че Султанътъ се готви да ни вика нáгости. Трѣбва да вървимъ. На кѫдѣто и да е, трѣбва да вървимъ. Да умремъ отъ крошумъ, а не отъ гладъ. Да вървимъ кѫдѣ онѣзи колиби, които сѫ прѣдъ насъ. Може би да намѣримъ тамъ хора да ни дадѫтъ хлѣбъ и да ни раскажѫтъ какъ стоѭтъ работитѣ по България.

Това ораторствувание на Бояновъ, което бѣше диктувано отъ стомахътъ, а не отъ друга нѣкоя душевна способность, биде въ състояние да убѣди своитѣ двама другари да тръгнѫтъ. Види се, че и тритѣ стомаха се разбрахѫ, защото по-нѣкога и тѣ говорѭтъ и тѣ се разбиратъ. Тѣхния языкъ е по убѣдителенъ, тѣхнитѣ думи сѫ по настоятелни. Между Берлинъ и Лондонъ има голѣмо растояние, но стомаситѣ на работницитѣ си разбиратъ отъ езикътъ. Стомахътъ владѣе всеобщия езикъ и най-усъвършенствуваното краснорѣчие.

Прѣдъ очитѣ на тримата другари се показвахѫ малки кѫщици — колиби насрѣща, срѣщу течението на Искъръ. Тѣзи колиби се намѣрвахѫ на два часа далечь на Югъ отъ тѣхъ. Мѣстностьта, която ги дѣлеше, бѣше урвиста, трънлива, по неѭ имаше ягоди, шушани. Тѣзи земни произведения, въ които земята си показва своя животъ, се истрѣбявахѫ немилосердно отъ тримата скитници. Слѣдъ два часа пѫть, тримата души слѣзнѫхѫ въ долината на Искъръ и прѣдъ тѣхъ се облѣщи една кѫщица, покрита съ плочи и керемиди. Задъ кѫщата стърчехѫ дървета и тополи, които си издигахѫ върховетѣ къмъ синитѣ балкански небеса и шумолѣхѫ съ листата, щомъ завѣеше балканския вѣтрецъ. Въстанницитѣ се спрѣхѫ задъ тѣзи дървета за да могѫтъ да се ориентиратъ и да зематъ едно стратегическо мѣсто въ случай на отбрана. Извѣстно имъ бѣше, че турцитѣ сновѫтъ по друмищата и селата да дирѭтъ немирници. Освѣнъ това, тѣ се надѣвахѫ, че може да се яви нѣкой неопасенъ человѣкъ да го повикатъ да му искатъ хлѣбъ и да узнаѭтъ какъ стоѭтъ работитѣ. Но се отнадѣяхѫ, че нѣкой ще дойде, защото отъ всѣкѫдѣ бѣше глухо, мълчеливо и бѣ заприличало на могила, ако не се оживѣваше отъ тихото меланхолично, прѣспивачно шумоление на листата и ако не се обаждаше сегизъ тогизъ нѣкоя птица отъ вишинето.

— Стойте тука, каза Янко Бояновъ, азъ ще идѫ да обиколѭ да видя да ли нѣма жива душа въ тъзи колиба. Азъ имамъ револверъ. Ако чуете неговътъ гласъ, гответе се за отбрана и се спасявайте, както можете.

Той си хванѫ револверътъ въ рѫка, скри го задъ гърбътъ си и се спуснѫ тихо на пръсти изотзатъ кѫщата. Слѣдъ нѣколко щапания и дебнания край зидътъ на кѫщата, той се яви прѣдъ нея̨. Въ дворътъ прѣдъ кѫщата се бѣше навѣла една стара жена отъ срѣденъ ръсть и скалисваше — копаяше нѣщо насадено, безъ да подозира, че има нѣкой наблизо.

— Добъръ день, буля, какво правишъ?

Жената се сѣпнѫ, уплаши се силно, почти хванѫ да трѣпери и да отстѫпва назадъ. Тя видѣ, че това не е турчинъ и затова още повече се оплаши. Види се, че слухътъ се бѣше разнесълъ по ближнитѣ села и колибя за страшнитѣ комити, които се бия̨тъ съ царския аскеръ и искатъ да зематъ турското царство. Турцитѣ съ своята варварщина и дива строгость се показвахѫ непобѣдими. И този, който се бѣше наелъ да събори турската държава, се прѣдставляваше прѣдъ очитѣ на покорната и отпаднѫла духомъ райя като нѣмаше необикновенно, великанско. Четата на Хр. Ботевъ бѣше приела фантастически образъ въ въображението на тѣзи колибари, между които се разиграваше дѣйствието. Особенно женитѣ, въ които тѣзи творчески дѣятелности, които между ученитѣ сѫ извѣстни подъ имената фантазия и чувство, сѫ по̀-развити, бѣхѫ вече успѣли да си съставя̨тъ за юнацитѣ на Хр. Ботевъ мнѣние, че тѣ не сѫ хора като другитѣ. Фантазията е способна къмъ това. Нали тя прикачи къмъ тлъстото тѣло на Тотя крила. И тъзи жена бѣше заразена отъ тая болѣсть, която е най-прилѣпчива отъ всичкитѣ физически и душевни болести. Затова и тя трепнѫ. Видѣ този образъ въ дѣйствителность, който образъ тя бѣше успѣла още отъ по̀-рано да си начъртае въ въображението. Въстанникътъ се стараяше да я̨ ободри, че не е лошавъ человѣкъ и че даже е добъръ, но жената сѐ треперяше и отстѫпваше. — Какъ да не си лошавъ человѣкъ, си мисляше тя, ако бѣше добъръ нещѣхѫ да те гонѭтъ турцитѣ съ крошуми. Проститѣ хора, по мое мнѣние, иматъ по́-добро понятие отъ насъ за разнитѣ добродѣтели. Тѣ на всѣко убийство гледатъ като на прѣстѫпление, а на убиецътъ — като на прѣстѫпникъ. Въ тѣхния нравственъ речникъ нѣма: „цѣльта оправдава срѣдството“, когато ние се рѫководимъ почти въ всички дѣйствия отъ това правило, което езуититѣ можихѫ да измудрѭтъ и санкциониръть. Това е наслѣдие отъ срѣднитѣ вѣкове и то е станѫло плътъ и костъ съ нашитѣ дѣйствия. — Казвашъ, че си добъръ, синко, но ти убивашъ хора. Убивамъ, можеше да отговори въстанникътъ, но азъ ги убивамъ за да се освободимъ. — Както и да е, можеше да му възрази селската философка, но убийството е сѐ убийство и ти убивашъ ли хора, ти си лошавъ и азъ треперa отъ тебе. Да се освободимъ, но и хората да не се трѣпѭтъ. Такава е философията житейска на селенитѣ, която е единъ абсурдъ по мнѣнието на сегашната европейска просвѣтена практика. Чини ми се че пакъ рибари ще просвѣтѭтъ человѣчеството. Това ще покажатъ вѣковетѣ, които идѫтъ на срѣща ни. Може би человѣчеството да съзнае тъзи проста истинна, че убийството е се́ убийство, сѐ прѣстѫпление, гдѣто и да стане и на улицата и на бойното поле, а прѣстѫплението се наказва, слѣдователно . . . но да продължаваме.

— Небой се, продължи Янко, азъ не съмъ лошавъ човѣкъ, дай ми хлѣбъ, гладни сме, азъ имамъ и другари.

— Нѣма мѫжа, каза тя и отстѫпа.

На срѣща на сто раскрача далечъ имаше друга една кѫщица. Слѣдъ нѣколко минути се появихѫ двама млади отъ тамъ. Тѣ бѣхѫ облѣчени по тамшному: съ бѣла аба, съ царвули и калпакъ.

Когато наближихѫ двамата селени, жената плахо-плахо гледаше ту въстанникътъ, ту своитѣ познати хора, като че искаше да каже: този е опасенъ човѣкъ отървете ме.

— Добъръ вечеръ, казахѫ тѣ на странникътъ, съ тонъ на гостоприемство. Тѣзи селени знаяхѫ по слухове въстанницитѣ и затова не се оплашихѫ.

— Далъ Богъ добро, каза Бояновъ. Хлѣбъ има ли? Дайте, че сме гладни.

— Самъ ли си или имашъ другари? попитахѫ селенитѣ.

— Имамъ другари, бѣше отговоръ на неизвѣстния човѣкъ. Тоя послѣдния подсвирна и двамата другари, които се потайвахѫ бодро задъ кѫщата подъ дърветата, дотърчахѫ на минутата.

— Виждъ жено, каза единътъ отъ селенитѣ, да нагостимъ тѣзи гладни хора. Той бѣше стопанинътъ на кѫщата. Жената мръдна, а двамата селени заедно съ страшнитѣ гости се подслонихѫ подъ чердакътъ за да не ги види нѣкой миновачъ. Жената се растърси и всичко, което можи да намѣри въ кѫщи да нагости новодошлитѣ странници, бѣше една суха кора хлѣбъ, която тежеше около половина ока. Суха кукурузена кора, но тя биде изедена, унищожена съ по-голѣма охота отъ въстанницитѣ, отъ колкото англичанина си ѣде своя бифтекъ. Тъзи кора, натопена въ прѣсна вода, се показа благодатъ Божия слѣдъ толкова гладъ и испитание.

— Дайте ни хлѣбъ и други нѣща за ѣдение, ний ще ви заплатимъ колкото струва, каза единътъ отъ изгладнѣлитѣ. Вие знаете, божии хора, че човѣкъ може да умре отъ гладъ. Пригответе ни всичко, ние сме съгласни да ви заплатимъ.

Тѣзи думи не сѫ толкова убѣдителни сами по себе си, но тѣ се изказахѫ съ такъвъ тонъ, щото и жената, която понапрѣдъ гледаше на своитѣ гости, като на хора опасни, си запрѣтнѫ рѫкавитѣ и заедно съ единътъ отъ мѫжетѣ отиде въ срѣщната кѫща да готви ѣдение. Другия селенинъ останѫ при гоститѣ.

— Какъ сте останѫли сами запита селенинътъ своитѣ събѣседници. Послѣ почнѫ да ги распитва какъ сѫ се отдѣлили отъ другаритѣ си, какво ще правѭтъ сега и пр. Въстанницитѣ узнахѫ, че този человѣкъ има понятие отъ тѣхната чета, отъ тѣхнитѣ дѣйствия. Догадихѫ се, че извѣстието за тѣхното прѣминавание въ България, борбитѣ имъ съ турцитѣ е вече разнесено по турската империя, че тѣ сѫ станѫли извѣстни. Тѣ отговорихѫ на нѣкои отъ въпроситѣ на селенитѣ и отъ своя страна ги запитахѫ: какво знае за тѣхнитѣ другари, какво се чува, какво говорѭтъ турци и българи и други такива обстоятелственни въпроси. Селенина расправи че прѣди три дена минѫли отъ тамъ около 50 души въстанници и че прѣнощували на отсрѣщния върхъ и сутрината рано минѫли Искърътъ и се отправили кѫдѣ Мургашъ-Планина.

— Обикалятъ ли често потери тѫдѣва, попита единъ отъ непознатитѣ гости.

Селенинътъ обясни, че потери имало много по тѣзи мѣста прѣдъ нѣколко дена и че единъ бюлюкъбашия се навърталъ до вчера тука. Селенина се оплаква на своитѣ гости, че турцитѣ правяли голѣмъ золумъ, като че той бѣше увѣренъ, че тѣзи трима гладни въоржжени българи ще сѫдѭтъ Турция и търсѭтъ мотиви за обвинение. До като се разговарях̑ѫ така и гозбата станѫ; тя състоеше отъ единъ кукурузенъ хлѣбъ и едно малко мѣнче кисело млѣко. Сѣдъ нѣколко минути питата изчезнѫ като че самодивскитѣ вѣтрове ѭ разнесохѫ, а на мѣнчето дъното се озѫби на видѣло. Стомахътъ и пожарътъ въ тоя случай като че иматъ нѣщо общо. Да ли сѫ съставени отъ единъ и сѫщий елементъ? Не липса и бъкелътъ съ студената вода, каквато не бѣхѫ пили въстанницитѣ отъ двайсетий Май. Слѣдъ като се наядохѫ и напихѫ, гоститѣ пожелахѫ да прѣнощуватъ въ тъзи кѫща. Стопанинътъ съжели, че неможе да испълни желанието на своитѣ гости по тъзи проста причина, че тука било *джеде*, че всѣкой минувалъ, че може би да минѫтъ заптии и да ги намѣрѭтъ въ неговата кѫща. — пó-добрѣ ще сторитѣ да идитѣ да спите тамъ на оня отсрѣщний върхъ, гдѣто спахѫ и вашитѣ другари. Тримата дошли се покориха на сѫдбата си и се съгласихѫ да нощуватъ на този върхъ като орли, само да имъ се прати нѣкой да ги заведе. Взехѫ сбогомъ и заминахѫ послѣдвани отъ единъ 15—16 годишенъ хлапакъ.

Мѣстностьта, която ги дѣлеше, състоше отъ една долина между двѣ издигнатини. За да достигнѣхѫ върхътъ, трѣбваше по-напрѣдъ да се спуснѫтъ долу въ долината, гдѣто течеше бистра, като кристалъ вода. Слѣдъ половинъ часъ пѫть четирмата души се спуснахѫ долу въ дерето. Момчето имъ показа пѫтьтъ за къмъ прѣдметния върхъ и, като зе збогомъ, се върнѫ. Тримата души трѣбваше да поемѫтъ да се качѫтъ вече пакъ нагорѣ. Това дере се нарича „Дълбокъ Долъ“. Баирътъ или върхътъ, къмъ който отивахѫ, се намѣрваше на нѣколко раскрачи далечъ отъ тѣхъ; той бѣще освѣтенъ отъ послѣднитѣ зари на слънцето. Тиха вечерня прохлада пъплѣше по тази балканска усойна долина и пълнеше гърдите на уморения работникъ съ упоителенъ балсамъ. Балканскитѣ цвѣтя полузатварахѫ своитѣ цвѣтни листеца, като испущахѫ ароматичната си миризма и нѣжно здрависвахѫ послѣднитѣ лѫчи на дневното свѣтило. Слѣдъ нѣколко крачки по-горѣ тримата другари срѣщнахѫ единъ старъ човѣчецъ — невинно божие създание — съ една брадвичка въ рѫка и тварчина дърва на гърбъ.

— Излиза ли този пѫть на канаритѣ? попита единътъ отъ тѣхъ тогози стареца.

Селенинътъ почнѫ да трепери, да си пѫни езикътъ и да гъгни, като че бѣше нѣмъ. — Откѫдѣ си родомъ, бе чиче? И кажи ти този пѫть отива ли тамъ горѣ, на оня върхъ, на канаритѣ. Старецътъ избърбора нѣщо което по вече приличаше на говорътъ на нѣмитѣ и на умопобъркалитѣ, отъ колкото на нормалнитѣ двуноги създания. Юрданъ Кършовский помисли, че този човѣкъ, когото сѫдбата имъ испратила, е нѣмъ и затова почнѫ да му расправя съ рѫцѣ и очи, а другитѣ двама не отъ расположението на духътъ, а простото отъ неожиданата срѣща и отъ оригиналнитѣ жестове на другаря си се заразихѫ отъ различни движения на мускулитѣ по-лицето, което дѣйствие ние наричаме смѣхъ. Като че селенинътъ се посъзе малко и под'е:

— Майке, азъ не ви знаѭ какви сте люди.

Този българинъ, този атомъ, този монадъ, полебницовски да се изразимъ, тази единица отъ цѣлото, което носѣше тогава унизителното име „рая" на тази срѣда, която Ботевъ искаше да освободи и отъ която очакваше помощь, когато си дигнѫ петата да ритне прѣстолътъ на Султанъ Мурада V-ий, този човѣчецъ, който си прѣкарвалъ днитѣ подъ тихото шумоление на вѣчнитѣ балкански дѫбове, малко разбиралъ отъ свободния животъ, малко познавалъ свѣтътъ. Борбитѣ го плашѭтъ, борцитѣ му сѫ малко извѣстни. Той не знае по-далечъ отъ стрѣхитѣ на своята колиба, по́-добро отъ това положение, въ което се намѣрва той когато си напълни коремътъ. Селенинътъ трепнѫ когато видѣ свои българи съ орѫжие и съ мисъль да го отърватъ отъ робуванието. Душитѣ тука не разбирахѫ своето сродство, защото нѣмахѫ нѣщо общо по-между си. Между такава сганъ, която се бои отъ тебе, когато се явишъ срѣдъ неѭ да ѝ правишъ благодѣяния, не струва да пръскашъ сили, защото нѣма по́-убийствено за духътъ, отъ колкото апатията. Италианцитѣ криехѫ другаритѣ на Гарибалди и се жертвовахѫ за тѣхъ, а нашитѣ селени, потѫпканата рая, се бояхѫ да дадѫтъ единъ кѫшай сухъ хлѣбъ на своитѣ мѫченици, не ги познавахѫ, страхувахѫ се отъ тѣхъ и ги пращахѫ да нощуватъ при бухалитѣ. Каква ирония върху една висока, благородна идея! такава е сѫдбата на всѣка една идея, която не си прокарва по́-напрѣдъ пѫть между членоветѣ на обществото. Идеята на Лютера до неговото появяване бѣше блудница, слѣдъ неговата смърть станѫ свѣтиня. Такава е сѫдбата на всичкитѣ идеи. Идеята за свободенъ животъ бѣше въ своитѣ пелини, затова ние се срѣщаме съ такива странни явления, а именно: тука въстаницитѣ се гонѭтъ, тамъ се предаватъ на властьта отъ българи, другѫдѣ се затварятъ въ колиба и се даватъ на истрѣбление на огъня отъ самата тая рая, за която сѫ дошли да си жертвуватъ доброто.

Виждали плодоветѣ на такава ранна свобода. Съврѣменнитѣ неуредици и грапавини въ нашия политически животъ свидѣтелствуватъ за нашата неопитность и младенчество.

Въстанницитѣ попитахѫ селенинътъ за името му, той имъ каза. Тѣ му расправихѫ, че сѫ българи и че сѫ дошли да го отърватъ отъ турчина и че тѣ сѫ християни като него и че българския народъ ще живѣе много по-добрѣ, когато се освободи отъ произвола на турчина и пр. фрази, които бѣхѫ дѣйствително едни голи фрази за този селенинъ, който се бѣше свикнѫлъ съ своето настояще. Тримата скитници знаяхѫ подозрителнитѣ добродѣтели на българитѣ въ това отношение, тѣ неискахѫ награда и го считахѫ за благодѣяние, ако нѣкой не ги издадѣше, като апостолътъ Левский; тѣ порѫчахѫ на селенинътъ да не казва никому, че е срѣщвалъ такива и такива хора; въ противенъ случай той ще бѫде убитъ, запаленъ, изгоренъ. Селенинътъ се обѣща да пази тайна всичко това. Чудно благодѣяние! Тримата въорѫжени българи слѣдъ половинъ часъ ходъ стигнѫхѫ многожелаемия върхъ.

Бѣше се вече стъмнило.

Съ излизанието на върхътъ тѣ изчухѫ дрънкание на звънци. Това имъ се стори, че бѣше черковенъ звънецъ, който ги мами на молитва, на спокойствие. Свѣтътъ студенъ за тѣхъ, мирътъ ги прѣслѣдва и тѣ бѣхѫ готови да паднѫтъ прѣдъ олтарътъ на Бога и да искатъ милость или прошка... Овчарътъ си прѣбираше овцетѣ и козитѣ въ кошарата и се приготвяше къмъ нощенъ покой, когато тримата странника се явихѫ прѣдъ овчарътъ, който си приготовляваше огънь въ своята пъртена, продуплена колиба.

— Добъръ вечерь, казахѫ тримата новодошли и се посрѣщнѫхѫ съ обикновенния отговоръ. Гоститѣ побързахѫ да си исповѣдатъ нуждитѣ безъ забикалки. Първо тѣ казахѫ, че сѫ гладни и второ, че тѣ искатъ да му бѫдѫтъ гости този вечерь. Овчарътъ поизгледа своитѣ непознати гости сериозно, като че искаше да имъ каже: какъ се одерзостявате да ме молите за такива нѣща, и послѣ се съгласи да ги приемне подъ своята стрѣха. Гоститѣ се расположихѫ край огъньтъ, който овиваше своитѣ пламъци къмъ небето. А овчаринътъ, щомъ си прибра добитакътъ, почнѫ да готви нужната вечеря. Той направи двѣ пити отъ кукурузъ, свари прѣсно млѣко и прѣсно сирени въ видъ на бѣлъмѫжъ и прѣдложи всичко това на своитѣ гости. Слѣдъ вечерята страннитѣ хора запитахѫ овчарътъ за нѣкои нѣща, които се отнасяхѫ до тѣхната черга.

— Не сѫ ли идвали наши другари тука?

— Не съмъ видвалъ отговори шопътъ.

Той се извини за своето незнание, че небилъ тамъ въ него врѣме, когато сѫ идвали такива хора. Тримата негови гости приведохѫ думитѣ на селенинътъ за да подвърдѭтъ своето, но овчаринътъ сѐ отказваше. Най-послѣ умоpенитѣ пѫтници си легнѫхѫ и спахѫ като окѫпани подъ гостоприемната колиба на овчарина. Трѣбва да забѣлѣжѫ, че овчаритѣ по него врѣме бѣхѫ по-народни, тѣ вече съчувствувахѫ на идеята на комититѣ, отъ колкото покоpената селска и градска райя. Овчаринътъ живѣе повече по планинитѣ, а планинцитѣ обичатъ повече свободния животъ и сѫ по-възприимчиви. Освѣнъ това, тѣ повече сѫ се срѣщали съ разнитѣ войводи и били вече до нѣкѫдѣ посвѣтени въ тѣзи тайни, отъ колкото други прости смъртни.

Прѣди да станѫтъ гоститѣ, овчарътъ направилъ двѣ пити кукурузеникъ и подварилъ прѣсно млѣко да гости своитѣ хора. Тримата души закусихѫ и останѫлия хлѣбъ турнѫхѫ въ поясъ. Прѣди да се раздѣлѭтъ отъ своето нощно легло и гостоприемния овчаръ, тѣ попитахѫ коя посока да земнѫтъ за да минѫтъ прѣзъ Искъръ. Това застави овчарътъ да се открие, че знае хората, които минѫли прѣдъ четери вечера отъ тамъ, че тѣ биле на брой около четиредесеть души. И той неисказалъ това снощи да не би тѣзи негови гости да сѫ *тептилъ*, шпиони. Овчарътъ имъ расправи посоката, която трѣбва да хванѫтъ, за да минѫтъ Искърътъ, като прибави, че има хора, които ще ги управѭтъ. Тримата другари се отправихѫ на истокъ кѫдѣ р. Искъръ и щомъ хлътнѫхѫ въ гората, срѣщнѫхѫ двама възстари хора съ чибучки въ уста. Едни други се поздравихѫ. Слѣдъ старитѣ хора вървѣхѫ двѣ млади по на двайсеть години момчета. Въорѫженитѣ българи зададохѫ сѫщия въпросъ и на тѣзи хора.

— Когато слѣзнете долу при Искъръ, ще намѣрите хора, които да ви прѣкаратъ прѣзъ него, бѣше отговорътъ.

Прѣдателствата не бѣхѫ рѣдки въ него врѣме. Колкото доблестни души имаше, толкова и коварни, ниски. Като имахѫ прѣдъ видъ това, Ботевитѣ другари се отдѣлихѫ отъ пѫтьтъ и се потаихѫ въ гората, до като се минѫтъ нѣколко часа. Слѣдъ 2—3 часа тѣ тръгнѫхѫ пакъ и слѣдъ половинъ часъ ходение, тѣ се надвѣсихѫ надъ една долина, въ която се мѣркаше кошара и добитъкъ. Гладътъ ги затласка настоятелно къмъ направлението, кѫдѣто се намѣрваше кошарата. Близо до кошарата се движахѫ жени, момичета и мѫжье. Щомъ нашитѣ пѫтници наближихѫ кошарата, кучетата лавнѫхѫ, като на непознати хора и работницитѣ, които се намѣрвахѫ около кошарата да копаѭтъ фасулъ и кукурузъ, се исплашихѫ и търтихѫ кѫдѣ селото, съ исключение на двѣ жени, които останѫхѫ и които, на молбата на комититѣ, дадохѫ имъ една пита хлѣбъ и нѣколко глави лукъ. Дъждъ бѣше почнѫлъ да пада на едри капки и небето да се тули съ дъждовни облаци. Работницитѣ съ своето бѣгание показахѫ, че не искатъ да дадѫтъ гостоприемство на тримата странника, затова и тѣзи послѣднитѣ рѣшихѫ да продължаватъ пѫтьтъ си.

Дъждътъ валѣше, тѣ вървѣхѫ, прѣнасяхѫ прѣзрѣнията, гладътъ и всичкитѣ неудобности, защото служахѫ на една идея. Нашитѣ пѫтници забѣлѣзвахѫ, че на нѣколко раскрача прѣдъ тѣхъ се намѣрва человѣкъ и имъ маха съ рѫка да вървѭтъ напрѣдъ прѣзъ баирчината, която стърчеше прѣдъ тѣхъ. И докато тѣ минѫтъ баирчината, старецътъ ги пристигнѫ; той имъ съобщи и ги прѣдопрѣди, че тука има кучета (турци), послѣ ги заведе въ своята мазичка, която се намѣрваше въ неговото лозье, като ги склоняваше да останѫтъ тамъ, до като мине дъждътъ. Слѣдъ нѣколко минути пристигнѫ още единъ старецъ въ мазичката. Трѣбва да се каже на четателя, че тѣзи двама старци сѫ сѫщитѣ, които нашитѣ пѫтници срѣщнѫхѫ по-горѣ съ чибучкитѣ въ уста. Първата дума на въорѫженитѣ българи бѣше за храна, това бѣше насѫщния въпросъ на тѣзи скиталци.

— Всичко ще бѫде готово, стойте на мѣстата си, казахѫ добритѣ и малкото такива селени, като се обѣщахѫ още и да прѣкаратъ комититѣ прѣзъ рѣката, както прѣкарали и тѣхнитѣ другари. Нашитѣ хора получихѫ отъ тѣзи благочестиви хорица едно хубаво ѣдение, което състоеше отъ три топли пити и едно мѣнче млѣко, получихѫ още и тютюнъ, чакмакъ и праханъ да си правѭтъ огънь въ пѫть.

Вече се смръкваше. Облацитѣ ту редѣехѫ, ту се сгѫстявахѫ и тулѣхѫ небето. Двамата старци — селяни и тримата въорѫжени българи се вече спуснахѫ кѫдѣ Искъръ. Слѣдъ единъ часъ пѫть тѣ стигнахѫ рѣката, която пълнѣше околностьта съ страшно бучение. Пороитѣ отъ скорошнитѣ дъждове се бѣхѫ слѣли въ нейното корито и ѭ направихѫ грозна, страшна, като свирепъ звѣръ; тя се удрѣше въ брѣговетѣ си, къртѣше камани, разбиваше своитѣ вълни въ нѣкоя подводна скрита канара и покриваше си гѫрдитѣ съ пѣна, като бѣсенъ глиганъ. Бълканскитѣ рѣки сѫ грозни въ своето величие, когато се напълнѭтъ съ вода, придошла отъ върховетѣ на скалитѣ, тѣ задаватъ страхъ на цѣлата околность, тѣ тогава приличатъ на разярена тълпа, зинѫла да гълта . . . Старцитѣ, порастнѫли край Искърътъ, свикнѫли се съ него, отбиратъ отъ неговия езикъ, не се плашѭтъ отъ неговата пѣсень, смѣло тургатъ кракъ въ неговата пѣна и прѣскачатъ му буйнитѣ вълни; тѣ като че сѫ негови синове и той ги обича, позволява имъ да се пошегуватъ съ него. Но за насъ, които ни прѣспива тихото шумолѣние на полския цвѣтецъ и ни събужда упоителното пѣяние на полската птица — за насъ, дѣца на равнинитѣ, сѫ страшни бученията на бълканскитѣ порои . . . Старцитѣ прѣведохѫ своитѣ гости прѣзъ единъ бродъ, който имаше метръ и половина дълбочина и получихѫ отъ тия послѣднитѣ по два лева и по-едно цѣлувание по-рѫката отъ признателность. Това показва, че много малко добри хора сѫ се срѣщвали тогава по турската Мурадова империя. Старцитѣ показахѫ и посоката за кѫдѣ Мургашъ планина и се върнахѫ назадь, като молихѫ своитѣ непознати да не говорѭтъ никому нищо за тѣхната добрина.

Мѣсечината се ту подаваше изъ подъ облацитѣ и обливаше съ блѣдна свѣтлина мълчаливата бълканска природа, ту пакъ се скриваше и мракътъ възтържествуваше. Тишината въ бълкана е величественна, таинственна, хармонична. Полската тишина е досадителна, въ балкана е приятна. Тихо е, мълчеливо е, а тебѣ ти се чини, че нѣкой ти шепне, и ти подъ тоя приятенъ говоръ чувствовашъ блаженно расположение, упоителенъ балсъмъ за уморения духъ и ти се иска и ти да шепнешъ, да се молишъ, да задремешъ. За да се молишъ въ полето, ти трѣбва храмъ, гората ти е сама олтарь... Но когато почнѫтъ да лудуватъ халитѣ между букацитѣ, земята трепери подъ тебе. Само въ планината можешъ да видишъ отвратителния, ужасния образъ на атмосферата. Въ всички други случаи може да те измами мисъльта, че си царь въ природата и вѣнецъ на творението, само въ този случай неможешъ да не съзнаешъ, че си играло на стихиитѣ. Нашитѣ познати пѫтници се почувствовахѫ такива, кога минахѫ Искъръ и тръгнахѫ кадѣ Мургашъ. Като че нарочно хаосътъ испрати всичкитѣ стихии да прѣчѫтъ на тѣзи нощни скиталци. Небето се облече въ червенъ платъ—знакъ на трауръ. Огъньтъ се запалѣше по нѣкога отъ минута на минута по небето и растреперваше околноститѣ и пълнѣше долинитѣ съ ехтение, като че вселенната си поемва да издъхне. Земята се обливаше съ фантастическа свѣтлина, за да се види по-безобразна. Насрѣщнитѣ височини се мѣркахѫ, като вълшебни сѣнки и пакъ изчезвахѫ. Пѫтницитѣ непознавахѫ мѣстностьта и затова не имъ бѣше възможно по-никакъвъ начинъ да слѣдватъ пѫтьтъ си. Освѣнъ това и дъждътъ рукнѫ като изъ рѫкавъ. Когато блѣснѫ една свѣткавица, се мѣрнахѫ нѣщо като колиба на пѫтьтъ. Това бѣше нѣколко купи сѣно. Пѫтницитѣ се приближихѫ до тѣзи купи и погледнѫхѫ на тѣхъ, като на едно величайше благодѣяние, което небето имъ испраща въ награда на тѣхнитѣ трудове и испитания. Тѣ си изровихѫ съ рѫцѣ по една дупка и се подслонихѫ вътрѣ, като звѣрове. Тѣ непрѣдполагахѫ въ този часъ, че сѣното е пълно съ будили и че рѫцѣтѣ имъ се издраскани и облѣни съ кърви. Копитѣ се обливахѫ съ вода, пороитѣ напълнихѫ дупкитѣ, а божиитѣ създания кротувахѫ вътрѣ въ своитѣ палати и се благодарѣхѫ и на това. Иначе щѣхѫ да спѭтъ въ тинята.

На разсъмнувание небето се поочисти отъ облаци, дъждътъ пристанѫ и като че природата искаше да се поусмихне слѣдъ нощната баня. Една студена струя отъ вѣтъръ се чувствоваше да шава по равнината. Страдалцитѣ излѣзохѫ изъ своитѣ дупки и закрачихѫ пакъ по потънѫлата въ вода и хлъзгава мѣстность; тѣ бързахѫ да стигнѫтъ на върхътъ на планината, като че това бѣше обетованата земя. Колкото се искачвахѫ на горѣ, толкова пò чувствителна ставаше студенината на въздухътъ. Кѫдѣ пладнѣ тѣ стигнѫхѫ гладни и отмалѣли единъ отъ върховетѣ на планината и поразителна картина се прѣдстави тѣмъ съ всичката си отвратителность: гората оголѣла, листоветѣ ѝ опадали, пожелтѣла, като че есеньта дошла. Снѣгътъ, който валя прѣзъ Май, обезобразилъ тъй жестоко гората и далъ такъвъ скърбенъ видъ на балканската природа. Кѫдѣ единъ часътъ слѣдъ пладнѣ нашитѣ пѫтешественници се намѣрихѫ на самото било на планината, което състояше отъ една равнина, покрита съ гола мѣка пръстъ. Тѣ тръгнахѫ по това било да вървѭтъ къмъ Истокъ, берѣхѫ здравецъ по каменлѫцитѣ и се чувствовахѫ свободни далечъ отъ земята и, ако имахѫ съ какво да напълнѭтъ своя коремъ, щѣхѫ да бѫдѫтъ най щастливи. Отъ горѣ по гърба на планината се лъщѣхѫ доста много изворчета съ бистра, прохладна водица. Уморенитѣ пѫтници си утолявахѫ жаждата и си отваряхѫ апетитъ за ѣдение, който апетитъ ги прѣслѣдваше, за тѣхно нещастие, като сѣнката на Хамлета.

Прѣдъ тѣхнитѣ стѫпки се испрѣчи единъ говѣдарь. Тѣ се обърнахѫ съ обикновенното поздравление да искатъ храна. Той имъ даде половинъ пита кокурузникъ, което бѣше всичката негова провизия. Въорѫженитѣ българи попитахѫ своя събѣсѣдникъ да ли не е виждалъ да минѫтъ хора като тѣхъ тѫдѣва. Той имъ расправи, че прѣди нѣколко дена чулъ, че минѫли такива хора и отишле кѫдѣ Истокъ. По-нататъкъ се испрѣчи другъ единъ чобанинъ на пѫтьтъ. Този чобанинъ на запитванията отговорилъ, че около трийсеть-четиресеть души минѫли биле прѣди три-четире дена, били се съ турцитѣ и заминѫли напрѣдъ. Тѣзи наши трима души можихѫ вече да хванѫтъ приблизително посокитѣ на своитѣ другари, узнахѫ, че има още живи отъ тѣхъ и това като че имъ даде сила, подкрѣпление. Тѣ поискахѫ хлѣбъ и се приготвяхѫ да тръгнѫтъ, когато дойде единъ человѣкъ и имъ расправи, че може отѝ въ селото да имъ донесе хлѣбъ, ако не се бои отъ бюлюкбашията, който билъ испратенъ отъ София да дири комити. Нашитѣ хора, като чухѫ това, побързахѫ да се утрѣбѫтъ отъ тука. Крѫгозора на свѣтлитѣ имъ надѣжди се помрачи и тѣ гладни пристѫпихѫ да продължаватъ своето скитание.

Вече 27-й Май бѣше на издъхвание, когато скиталцитѣ поехѫ единъ волски пѫть и се надвѣсвахѫ вече надъ една долина широка около единъ километръ. Долу въ тази долина се мержелѣяхѫ нѣколко колиби, а хора се не виждахѫ. Нащитѣ хора се спрѣхѫ подъ единъ букъ и се ослушвахѫ да нѣма нѣкоя засада. Изчу се пѣение на пѣтли и пакъ тишината завлада цѣлата долина.

— Какъ може да има пѣтли, а хора да нѣма, попита единътъ.

— Това е за чудо.

— Има диви пѣтли по балкана, ти незнаешъ ли? Огговори Илия Видовъ, безъ да е и той самъ убѣденъ въ това.

Нощьта приближаваше, тъмнината се схулваше полека-лека по трапчинитѣ, а далечининитѣ тъмнѣехѫ въ вечерна дрезгавина. Всѣкий се прибираше въ своето гнѣздо да даде отпочивка на уморенитѣ си кости. Трѣбваше и тѣзи пѫтници да намѣрѭтъ подслонъ нѣкѫдѣ. Рѣшихѫ да се спустнѫтъ въ долината, да визитиратъ колибитѣ, но не тримата заедно; единъ по единъ, за да не погинѫтъ всички, ако има опастность. Разредихѫ се въ цѣпь и мълчишката направихѫ една атака на тѣзи колиби, които се оказахѫ пусти, безопасни, но не удобни за нощувание, тъй като нѣмаше мѣсто кѫдѣ да се бѣга въ случай на нападение. Гората е по-безопасна, винаги по-гостоприемна, затова и тримата души продължихѫ пѫтьтъ си кѫдѣ гората, която ги мамяше съ своитѣ клони и усои.

— Ето потера! каза единътъ отъ тѣхъ и тримата се обърнахѫ уплашено надиря.

Дѣйствително виждахѫ се хора отъ кѫдѣто дойдохѫ тѣ. Въорѫженитѣ българи се намѣрвахѫ вече въ гората и се приготвихѫ да се бранѭтъ. Потерата се изгуби и тѣ бързахѫ да стигнѫтъ едрата гора, която се издигаше на прѣдѣ имъ. Тя състоеше отъ мешета, които се издигахѫ нагорѣ къмъ небесата и се лъщѣехѫ, като мряморни стълбове. Дъждътъ пакъ бѣше почнѫлъ да вали и затова скиталцитѣ търсѣхѫ нѣкое по-удобно мѣсто да се подслонѭтъ. Но тримата души, които се явихѫ напрѣдѣ, ги заставихѫ да трепнѫтъ и да хванѫтъ пушкитѣ на отбрана.

— Наши! извика Бояновъ.

— Помаци! извика Видовъ и двата лагера търтихѫ да бѣгатъ по противоположнитѣ страни, безъ да узнаѭтъ едни други какви сѫ.

— Помаци бѣхѫ, потера бѣше това, викаше Юрданъ уплашено и бѣгаше на долѣ по стръвнината.

— Това бѣхѫ наши, викаше Бояновъ, познахъ ги.

— Пушкитѣ имъ и качулитѣ на главата не бѣхѫ наши; това бѣше потера. Слѣдъ 300—400 раскрачи юнацитѣ се спрѣхѫ подъ единъ голѣмъ букъ, защото дъждътъ се бѣше усилилъ и не бѣ възможно да се слѣдва пѫтьтъ. Близо до този букъ имаше хръсталаци и юнацитѣ си избрахѫ тови мѣсто да прѣкаратъ нощьта. Бѣше студено, дъждъ валѣше като изъ ведро. Тѣ накладохѫ огънь и околнитѣ букаци свѣтнѫххѫ, като видения. Сухитѣ дърва запращѣхѫ отъ силния напоръ на пламацитѣ, като че гората горѣше. Кълба отъ димъ се вияхѫ и хвъркахѫ на горѣ. Едрата планина не се кара, като вашата *хазяйка*, съ която сте сѫ условили да ви отоплява стаята, че се гориѫтъ много дърва. Огъньтъ бѣше балкански. Трима посѣтители на този усой немисляхѫ, че може да дойде тука потера да ги намѣри; тѣ неподозирахѫ, че пламацитѣ на огъньтъ могѫтъ ги изда, тѣ по-голѣма вѣра имахѫ въ тази стихия, отъ колкото въ человяка. Така се и случи. Грѣхѫ си гърбоветѣ на благотворителнитѣ пламаци, а дъждътъ валѣше. Дрѣхитѣ имъ съхнѣхѫ отъ едната страна, а отъ другата се обливахѫ съ изобиленъ дъждъ. Какъ се прѣминѫли нощьта — четателитѣ сами могѫтъ да си съставѭтъ идея, неиска описание.

Когато свѣтътъ поздрави 28-й Май, дъждътъ прѣстанѫ и пѫтницитѣ се приготвихѫ за пѫть. Тѣ напустнѫхѫ безъ зависть и съжеление нощната си *квартира* и тръгнѫхѫ по това направление, отъ кѫдѣто бѣхѫ дошли, за да отидѫтъ на онова мѣсто, глѣто се срѣщнѫхѫ минѫлата вечерь съ негознатитѣ си гости. Балканътъ тънѣше въ мъгла, която бѣше толкова гѫста, щото на нѣколко раскрача само виждахѫ и различавахѫ прѣдметитѣ. Пѫтницитѣ стигнѫхѫ на това мѣсто, поогледахѫ се и искахѫ да тръгнѫтъ. Но накѫдѣ? Мъглата бѣше забулила тѣхния крѫгозоръ. Тихо, мълчеливо отъ всѣкѫдѣ. Виждаше се една козя пѫтечка, която водѣше кѫдѣ югъ. Но тримата другари нѣмахѫ работа къмъ това направление, а другий пѫть нѣмаше. Какво да се прави. Гората и тя има своитѣ дълбочини и опасни мѣста, като морето. Илия Видовъ и Юрданъ Кършовский рѣшихѫ да тръгнѫтъ по тази пѫтека. Съпротивление намѣрихѫ въ третия си другарь, който настояваше да се ходи на противоположната страна. Работата дойде до спрѣчкване. Двамата се отдѣлихѫ и тръгнѫхѫ. Бояновъ се видѣ самъ прѣдъ една неизвѣстность, прѣдъ едно страшно бѫдѫще. Казватъ, че е по-лѣсно като умирашъ съ другарь, като че той помага на твоето страдание. Това е вѣрно. Събрахѫ се тримата другари и тръгнѫхѫ изъ тази козя пѫтека.

Слѣдъ 3—4 часа вървение слънцето почнѫ да пробива тъмнитѣ мъгли и освѣтлява върховетѣ на Мургашъ Планина. Захванѫ да се прояснява небето и върховетѣ да исплуватъ изъ гъстината на мъглата. Пѫтницитѣ се намѣрихѫ надъ единъ стръменъ върхъ, прѣдъ подножието на когото се растилаше равнина, на която краищата тънѣхѫ въ безпрѣдѣлното пространство. По едно врѣме слънцето се освободи отъ единъ облакъ, облѣ свободно равнината съ снопъ лѫчи и минаретата на София показахѫ своето сѫществувание. Тогава чакъ пѫтницитѣ разбрахѫ, че сѫ излъгани въ своето направление, и че трѣбвало да се ходи по съвършенно противоположна страна.

Наближаваше вечерь, когато тѣ пакъ се върнѫхѫ на сѫщото мѣсто, гдѣто ставаше прѣпирнята. Оказа се, че освѣнъ тази козя пѫтека нѣма друга диря за да се влѣзне въ гората, отвсѣкѫдѣ заградено съ непроходими дракълаци. Гората кѫдѣ сѣверната страна бѣше малко рѣдка и се спущаше стръмно на долу. Единственния исходъ отъ това положение бѣше да се спустнѫтъ тримата другари по гърбъ, по коремъ по тази урва, да излѣзнѫтъ нѣкѫдѣ на по благоприятно мѣсто за да продължаватъ своя пѫть. Тѣ сторихѫ това. И слѣдъ два часа такъвъ вървежъ се свърши гората и едно дере пълно съ дъждовна вода прояви своето сѫществувание. Дружината, състояща отъ тримата души, се поослуша малко. Разнесе се звънканието на звънецъ. Ушитѣ на тримата души се наострихѫ. „Тамъ има чобани“, си помислихѫ тѣ и дадохѫ направление на краката си къмъ тазъ посока. Шушанътъ, гѫбитѣ, киселокътъ, ягодитѣ се унищожавахѫ отъ гладнитѣ гърла на скитницитѣ. Слѣдъ $^1/_2$ часъ тѣ пакъ се искачихѫ на планината, но не намѣрихѫ никакъвъ чобанинъ. Да ли дрънканието на звънецътъ не е било една иллюзия? Близко е до умътъ.

Подъ планината доло се виждахѫ села, а далечъ на истокъ се бѣлѣеше Орханье. Дъждътъ почнѫ пакъ да вали, небето се забули съ черни облаци. Уморената дружина пристѫпваше, крачаше по измокрената земя и се движаше къмъ истокъ — къмъ Орханье. Бояновъ и Илия Видовъ вървѣхѫ напрѣдъ, прѣдставлявахѫ отъ себе си авангардията, а Юрданъ Кършовский ги слѣдваше на нѣколко раскрача намѣтнѫтъ съ мушама. Туку по едно врѣме другарьтъ Илия се сгрумули на земята, почнѫ да си блѣщи очитѣ, мускулитѣ му се свивахѫ и распущахѫ, като че се приготовляваше да дава душа. Бояновъ се уплаши, почнѫ да вика на Юрдана, който бѣше вече заминѫлъ да се върне, но гласътъ му останѫ нечутъ. — Богъ да го прости, си помисли Янко, може гръмотевица да го е стигнѫла. Той го поисгледа и си заминѫ. Когато человѣкъ си спасява собственната душа, чуждата душа неструва нищо. Бояновъ не остави своя паднѫлъ другарь на открито мѣсто, той го затътра въ дракъллакътъ. Това е вече добродѣтель. Да не се познаѥ че е въстанникъ, той му снѣ левътъ отъ челото, хвърли листакъ отгорѣ му и търти да стига останѫлия си другарь, който се вече намѣрваше на нѣколко десетина раскраче далечъ напрѣдъ. Двамата другари се разговорихѫ за станѫлата случка.

— Може да го е трѣснѫлъ молния, каза Юрданъ.

Двамата пѫтници се извихѫ кѫдѣ югъ по една пѫтечка, влѣзнахѫ въ гората и се спрѣхѫ.

— Много ми се вие главата, лошо ми е, каза Бояновъ. Дали отъ гладъ или отъ дъждътъ ми станѫ това?

— И менѣ е лошаво, каза Юрданъ. Тѣжко ми е на главата.

Не се продължи разговорътъ по-нататъкъ. И двамата изгубихѫ свѣсть и паднѫхѫ на земята. Отъ тритѣ часътъ слѣдъ пладнѣ до прѣбиванието на нощьта тѣ лѣжехѫ като умрѣли, безъ да се свѣстѭтъ. Най-напрѣдъ се съзе Бояновъ. Той станѫ, силно главоболие чувствоваше. Искаше да търси своя другарь, но тъмно, мълчаливо, нищо се не види. Повика — никакъвъ гласъ.

— Той ме е оставилъ, както азъ оставихъ Илия. Да вървѫ, каквото Господъ даде. Но прѣди да пристѫпи нѣколко крачки, видѣ другаря си въ несвѣсь. Поиска да го събуди, но усилието останѫ напусто. Главоболието прѣвишаваше силитѣ на Боянова, той неможи да се държи дълго врѣме на крака, затова лѣгнѫ при другаря си. Дъждътъ бѣше вече пристанѫлъ. Слѣдъ единъ часъ врѣме, Бояновъ пакъ почнѫ да буди другаря си. Този послѣдния мръднѫ малко, избърбори нѣкакви си неразбрани думи, потупа съ кракъ земята и пакъ заспа. Той даде знакъ, че дѣйствително е живъ, но това не бѣше достатъчно за неговия другарь. Слѣдъ единъ часъ още лѣжение се съзори. Бояновъ станѫ и сега вече успѣ да събуди своя другарь. Този послѣдния си отвори очитѣ, но неможаше да се издигне на краката си. Голѣмата слабость и силната болѣсть въ главата го заставихѫ да посѣди още малко на земята. Читателитѣ се сѣщатъ причината на тѣзи припадъци. Въстанницитѣ отъ гладъ си пълнили праздния стомахъ съ каквото намѣрили, а най-много съ сурови гѫби. Види се, че сѫ попаднѫли въ стомахътъ имъ нѣкои утровни гѫби, които сѫ и биле причината на тази болѣсть.

Дружината, която състоеше вече отъ двама души, станѫ да продължава пѫтьтъ си. Отъ кѫдѣ единъ върхъ идѣше звукътъ на единъ звънецъ. Гладнитѣ и отмалѣли пѫтници тръгнахѫ къмъ това направление. Когато излѣзохѫ горѣ на върхътъ, имъ се прѣдстави овчарътъ съ своето официално облекло и съ патерицата си въ рѫка. При първата си срѣща съ него тѣ му поискахѫ най-нуждното — хлѣбъ. Той ги заведе въ своята колиба, даде имъ колкото комачета имаше, като имъ се обѣща, че ако почакатъ малко, щѣла да се опече една топла пита кокурузеникъ, която щѣла да бѫде на тѣхно расположение. Стига хлѣбъ да има и два дена сѫ съгласни да чакатъ. Овчарьтъ расправи, че минѫли прѣдъ 4—5 дена хора като тѣхъ и заминѫли напрѣдъ. Щомъ се опечи питата, овчаринътъ имъ ѭ врачи и се постара да се избави отъ тѣзи опастни хора.

— Земете и ходете, каза той, защото може да дойде потера и азъ да си истеглѭ споредъ васъ.

Ботевитѣ хора нѣмаше какво да правѭтъ; приехѫ доброволно да се отдалечѫтъ отъ овчарската колиба, защото и тѣ сами съзнавахѫ опасностьта, която можеше да ги слѣти.

Бѣше 29 Май, около 12 часа по европейски. Двамата наши пѫтници срѣщнѫхѫ на пѫтя единъ старецъ, който пасѣше свине. Слѣдъ като му казахѫ „добъръ день“, тѣ го попитахѫ за селото Врачешъ. Той имъ расправи на кѫдѣ се намѣрва това село и имъ прѣсмѣтнѫ, че 2 часа имало до тамъ; послѣ ги поглѣднѫ съ съжаление и почнѫ да ги мъмри, че сѫ си оставили домъ, роднини, спокойствие — рахатлъкъ, и сѫ станѫли противъ турската държава. Той намѣрваше това нелогично, споредъ логиката на неговитѣ понятия. Робството се бѣше срасло съ насъ, то ни бѣше станѫло нѣщо обикновенно и ний гледахме на него като на наше, като на обстоятелство твърдѣ естественно. Не можаше да си прѣдстави простия българинъ свинарь, че може да сѫществува свободенъ, безъ турска власть, и затова той гледаше на такива хора, като Ботевитѣ другари, съ съжаление, но не за тѣхното страдание, а за това, че не сѫ можали да случѫтъ пѫтя на своя животъ и тръгнѫли по неестественно направление

— станжли бунтовници. Продължителното робство има и тъзи лоша странж, че приучва своитѣ хора да му обръгнжтъ, да го обикнжтъ. Комитети работихж толкова години изъ България, Каравеловъ издавà огнени прокламации, но дойде ли се до нѣкакъвъ резултатъ? Имаше нѣколко опити, нѣколко слаби възстания, които имахж печаленъ резултатъ — избивание на много невинни хора. Да се съзнаемъ, че не бѣхме още оздрѣли за политическа свобода. Положението, владичеството на турчина бѣше създало роби, райя, способна само за работа. Да не се чудимъ тогава, че горния старецъ дава съвѣти на тѣзи двама нещастници да се прѣдаджтъ въ ржцѣтѣ на властитѣ, защото „пó-добрѣ щѣли да сторжтъ." — „Какво направихте, синко? Вий се биете, а райята тѣгли," повтаряше той. Свободата иска жертви, но този старецъ, който е билъ навикнжлъ да робува, не е знаялъ тъзи горчива истина, че „свободата изниква върху развалинитѣ на разоренитѣ градове." Двамата възстанници му напомнихж, че така человѣкъ не може да се освободи лесно, че трѣбва да паднжтъ хора. Послѣ тѣ му явихж, че не сж били само двама, че тѣхната чета е била голѣма, че тя се състояла по-вече отъ двѣстѣ души.

— „Какво мислѣхте да сторите съ това?" — „Въ Срѣдня-Гора и въ Търновско на-ли имаше възстание, какво направихж? Избихж се, искла се сума свѣтъ -- това сторихж. Прѣдайте се вий, както направихж и вашитѣ другари. Нашитѣ сж убили царя и турнжли новъ царь, който прощавалъ всички. Този ще ви прости."

Азъ привеждамъ този разговоръ на единъ простъ селянинъ съ двамата възстанници, за да стане явно на читателя въ каква срѣда е попаднжлъ

Ботевъ, когато е тръгнѫлъ да воюва за своитѣ поробени братия и защо той не е ималъ подкрѣпление отъ никѫдѣ.

Възстанницитѣ гледахѫ този старецъ и се чудѣхѫ, а може би и да сѫ си мислили: „отъ какви хора чакаме подкрѣпление! Богъ да ни е на помощь!“ Тѣ още останѫхѫ поразени и отъ сѫбитията, които биле станѫли въ продължение на това врѣме, отъ какъ биле влѣзли въ България. Имало възстание, което било потушено; сиромашьта пострадала, народъ се избилъ и сега е тихо, мирно, народа пакъ продължава да влачи робскитѣ вериги. Възстанницитѣ се отчаяхѫ. Тѣ прѣтърпяхѫ толкова лишения, гладъ, мѫки, защото се храняхѫ съ надѣждата, че ще намѣрятъ подкрѣпления въ народа и че ще настигнѫтъ нѣкѫдѣ възстание, за да земѫтъ участие. Видѣ се, че народа ги съвѣтва да се прѣдадѫтъ, че всичкитѣ възстания сѫ задушени, народа потѫпканъ и вече отъ нигдѣ нѣма лѫча отъ надѣждица. Горчиво разочарование въ плановетѣ, голѣма насмѣшка на дѣйствителностьта! Когато възстанницитѣ вѣрвахѫ, че възстанията дѣйствуватъ въ България, надѣждата ги въодушевяваше и тѣ търпѣхѫ съ твърдость мѫкитѣ, а сега? Перспективата е ужасна и тѣ се чудятъ, какво да правятъ. И Султана убитъ! Чудно нѣщо, си мислѣхѫ тѣ. Още по-вече ги обезсърдчаваше и това обстоятелство, че много отъ тѣхнитѣ хора се прѣдали доброволно въ рѫцѣтѣ на Турцитѣ и че всичкитѣ възстания, къмъ които тѣ бързахѫ да се присъединятъ, биле потушени.

Читателитѣ помнятъ политическитѣ събития, които ставахѫ тогава въ Турската империя. Нѣкои отъ европейскитѣ държави прѣсилвахѫ турското правителство да признае права на християнитѣ въ неговитѣ владѣния, отъ друга страна пъкъ се умножавахѫ възстанията въ България и продължавахѫ да беспокоѭтъ вѫтрѣшния редъ на турската администрация. При това и въ самия палатъ работитѣ не отивахѫ добрѣ. Въ 1876 г. прѣзъ мѣсецъ Май, имà заговоръ отъ Мидхатъ паша, за да сваляѭтъ Абдулъ Азиса и да го погубѭтъ, което и сполучихѫ. Неговъ приемникъ бѣше Мурадъ V, който царува само три мѣсеца и го свалихѫ, защото го признахѫ за лудъ. Неговия приемникъ, подъ натиска на европейскитѣ дворове, даваше свобода, слѣдъ встѫпванието на прѣстола, на възстанницитѣ, като испращаше само главатаритѣ имъ на заточение. За тѣзи събития се бѣше разчуло по цѣла България и за тѣхъ говорѣше и стареца.

Възстанницитѣ, които приказвахѫ съ свинаря, не дадохѫ довѣрие на всичкитѣ му думи, но извѣстието, че много отъ Ботевитѣ другари пострадали и се оставили въ рѫцѣтѣ на властьта и че всичкитѣ възстания сѫ потушени, обезкуражихѫ тѣхнитѣ старания. Двамата другари продължихѫ пѫтя си убити и тѣломъ и духомъ. Тѣ вървяхѫ по една конска пѫтека прѣзъ гората. Слѣдъ часъ и половина ходъ стигнѫхѫ една кола съ дърва и отъ дърваритѣ се научихѫ, че долу подъ баиря има камънари, които ще ги опѫтѭтъ къмъ селото Врачешъ.

Слѣдъ двайсеть минути вървение по една скалиста баирчина, се растла едно ниско равнище прѣдъ очитѣ на двамата пѫтника. На едната страна на това равнище се мѣркахѫ кошари, около които работѣхѫ четири момичета въ единъ кукурузъ, а на другата страна — нѣколко камънари. Бѣше около четире часа слѣдъ пладнѣ, майското слънце пѣчеше, лѫчитѣ му трѣптѣхѫ надъ равнината, когато нашитѣ пѫтници поздравихѫ съ „добъръ денъ“ камънаритѣ. Нашитѣ възстанници тука бѣхѫ въ едно отношение щастливи, защото по това равнище протичаше бистра, кристална и прохладителна балканска вода, но глада ги мѫчаше немилостиво, затова и тѣ съ приближаванието си до камънаритѣ поискахѫ храна. Може читателитѣ да се почудѭтъ, какво сѫ правѣли толкова хлѣбъ двама души. Вий недѣйте вѣрва, че при всѣко поискване тѣхното желание е било удовлетворявано. Много пѫти имъ е било отказвано, а тамъ, гдѣто е бивало удовлетворявано тѣхното желание, тѣ не сѫ получавали по̀-вече отъ нѣколко сухи корици, които при такова едно страдание и мѫки, сѫ били недостатъчни. Камънаритѣ удовлетворихѫ желанието на двамата скиталци, като имъ подадохѫ нѣколко сухи корици и малко соль. Новината, която бѣхѫ чули отъ свинаря, много ги занимаваше. И тѣ искахѫ да ѭ провѣрѭтъ при първия удобенъ случай. Затова, щомъ като се срѣщнѫхѫ съ камънаритѣ и ги запитахѫ. За тѣхно очудване всичко се подтвърди отъ послѣднитѣ. Камънаритѣ прибавихѫ още при това, че черкезитѣ, слѣдъ като потушили възстанията, ограбили селянитѣ по ония страни и до сега още продаватъ добитъкъ и други български нѣща.

— Не сте ли виждали наши хора? — попитахѫ Ботевитѣ другари.

— По тия мѣста не сме виждали, — каза единъ старецъ, — ама оня день, когато бѣхъ въ Орханье, видѣхъ, че докарахѫ около 15—20 души отъ вашитѣ.

Слѣдъ като имъ съобщи това, стареца имъ кимнѫ съ глава да се отдалечѫтъ малко. Той имъ расправи, че Турцитѣ търсѭтъ на всѣкѫдѣ комити и че тѣ трѣбва да се криѭтъ.

— Ще ти дадемъ една турска лира, ако ни прѣведешъ прѣзъ *джедето*, което води отъ Орханье за София и прѣзъ рѣката *Дере*, за да идемъ къмъ Етрополския балканъ.

Двамата другари, като не познавахѫ мѣстноститѣ, се бояхѫ да не налѣтѭтъ на караулитѣ, за това искахѫ вѣренъ человѣкъ, за да имъ покаже безопаснитѣ мѣста. Стареца имъ обѣща своята помощь, но само работата да се отложи до утрѣ, защото той трѣбва да отиде до село и до Орханье и да се научи какъ стоѭтъ работитѣ.

— „Вий прѣнощувайте тука и азъ утрѣ ще ви намѣрѭ,“ — свърши стареца и заминѫ.

Двамата скитници останѫхѫ сами, поогледахѫ се наоколо, като искахѫ съ това да си изберѫтъ мѣсто за нощувание. На сто крачки къмъ върха на баира се виждаше единъ старъ величественъ букъ, който се гордѣяше като законенъ царь между своитѣ поданници — дребнитѣ дръвцета, които той закрилѣше съ вѣтвиститѣ си клонища. Този обрасалъ съ дракалаци букъ се заграждаше съ двѣ дерета, които се съединявахѫ наблизо въ едно. Мѣстото се указа удобно за скривание и прѣкарвание нощьта. Двамата другари се подслонихѫ подъ това гостоприемно дърво, но не стояхѫ дълго врѣме. Щомъ като се смръкнѫ, тѣ напустнахѫ това мѣсто и се отправихѫ кѫдѣ кошаритѣ, които се намѣрвахѫ долу на равнината. Въ тѣзи кошари тѣ намѣрихѫ двѣ момчета, едното на 17, другото 15 години — овчарчета. Новодошлитѣ имъ явихѫ, че ще имъ бѫдѫтъ гости и затова да се погрижѫтъ да ги приемѫтъ и да ги нагостѭтъ. Овчарчетата се съгласихѫ. Гоститѣ се подслонихѫ подъ покривитѣ на колибитѣ. Кошаритѣ не бѣхѫ голѣми, тѣ имахѫ по двѣ врати, една срѣщу друга. По срѣдата имаше *баджа*, гдѣто се кладѣше огънь и се приготовляваше ѣдение. Слѣдъ единъ часъ врѣме, двѣ пити отъ мисиреникъ, сиренье, лукъ и прѣсно млѣко се мъдрѣхѫ на бѣдната овчарска трапеза. Гладнитѣ гости и домашнитѣ почнѫхѫ да унищожаватъ гозбата, като размѣнявахѫ сегисъ-тогисъ по нѣкоя и друга дума за обикновенитѣ дневени работи. Слѣдъ като се свърши вечерята, двамата гости почнѫхѫ да правѭтъ планове, какъ ще се избавѭтъ, ако случайно бѫдѫтъ нападнѫти отъ потера. — Лѣсно е, си помислихѫ тѣ, защото мѣстностьта бѣше наблизо гориста и удобно е да се скрие человѣкъ и да не бѫде хванѫтъ.

— Ний ще си лѣгнемъ да спимъ, казахѫ гоститѣ на овчаритѣ, а вий да слушате. Ако усѣтите нѣщо, събудете ни, защото, ако уловѭтъ насъ, и вий ще пострадаете.

Нощьта се минѫ тихо, спокойно и слънцето на трийсетий Май поздрави свѣта. Когато неговитѣ лѫчи трѣптѣхѫ весело, игриво, като дѣтинското щастие, двамата странни гости се бѣхѫ вече наѣли съ топла кокурузена пита и се потаявахѫ, като зайци, подъ сѣнката на бука, въ дракитѣ, гдѣто се бѣхѫ условили да се търсѭтъ съ стареца. Кѫдѣ пладнѣ се приближихѫ при това мѣсто двама стари хора, отъ които едина бѣше вчерашния старецъ.

— Наши! каза той. — Тука ли сте, братья?

— Тука, казахѫ възстанницитѣ и си издигнахѫ главитѣ изъ шубърлака, защото познахѫ условния знакъ: „наши." Новодошлитѣ гости се приближихѫ къмъ нашитѣ познати и сложихѫ торбата отъ гърба си. Познатия старецъ извади отъ нея двѣ пити хлѣбъ и около една ока сиренье прѣсно и подаде тѣзи нѣща на своитѣ приятели.

— Негова милость е нашъ человѣкъ, вѣренъ человѣкъ, каза вчерашния старецъ, като показа на другаря си. — Ний сме врѣли въ тая попара. Не бойте се. — Тука трѣба да се забѣлѣжи едно обстоятелство: ако имаше хора, които прѣдавахѫ комититѣ, които ги извеждахѫ надъ канаритѣ и ги блъсвахѫ долу, за да се убиѭтъ, ако ги тровяхѫ и ги горѣхѫ живи въ кѫрскитѣ колиби, то имаше хора оздрѣли вече въ политическитѣ работи и искренно прѣдадени на своето дѣло. Стига да си спомнимъ главатаритѣ, апостолитѣ на разнитѣ комитети, за да се убѣдимъ, че и у насъ идеята можà да създаде велики духове, распалени сърдца, когато трѣба да се служи на една мисъль. Левский, Димитръ Общий бѣхѫ успѣли да шавнѫтъ по тия мѣста и да втикнѫтъ по една искрица подъ черепитѣ на нѣкои отъ пò-събуденитѣ българи по тия страни.

— Ние знаемъ Левский, — се признахѫ тѣ — старцитѣ. Помнимъ, кога се обра пощата, но тия нѣща сѫ стари, сега да видимъ, какво ново ни очаква.

— Ще ли можите да ни прѣкарате прѣзъ шосето за кѫдѣ Етрополския балканъ, — попита Янко Бояновъ.

— Сега не може станѫ товà, защото Орханье е пълно съ баши бозуци и войска. Много отъ тѣхъ заминавали за София по шосето и гледали за комити. Освѣнъ това се чува, че минѫли много войводи български съ чети прѣзъ Дунава и сръбскитѣ граници за въ България.

Това, което е расправялъ стареца, не е било вѣрно. По него врѣме минаванието на четитѣ прѣзъ Дунава бѣше се вече прѣкратило. Чуваше се, че имало размирици по сръбската граница, но това бѣше вслѣдствие приготовлението на Сърбитѣ да отворѭтъ война на Турчина. Тогава прѣминѫ войводата Сидерь Грънчаровъ съ 50—60 души възстанници въ България, да срѣща четата на Ботева, но той скоро билъ разбитъ между Берковския и Врачанския балканъ и самъ войвода станѫлъ жертва. Това събитие, може би, е дало поводъ на населението по тия страни да се измисли такива приказки.

— Какво да правимъ? — попитахѫ възстанницитѣ стареца — не можемъ тука да останемъ сега.

Видите ли оня върхъ? — каза стареца, като показа на една височина, която се намѣрваше на 6—7 километра разстояние на далечъ. — Оная нива, — продължи той, — която се желтѣе при горичката, е моя. Идете тамъ, азъ ще идѫ да ви заобикалямъ и да ви носѭ какво става. Когато се удаде случай, ще ви прѣведѫ за къмъ Етрополския балканъ. — Но не бѣше така лѣсно да се отиди до оня баирь, защото бѣше далечъ и нѣмаше пѫть. Двамата наши другари се бояхѫ да тръгнѫтъ сами, за да не би да се заблудѭтъ. Затова се отказвахѫ отъ този трудъ, колкото неприятенъ, толкова и опасенъ. Тѣ прѣдложихѫ на стареца, като пò-опитенъ, да ги доведе до това мѣсто. Той се отказа, защото не му бѣше възможно.

— Турцитѣ слѣдѭтъ, кой излиза, кой влиза въ селото и могѫтъ да ме подозрѫтъ. Останете тогава на това мѣсто. Кога ми се падне случай, пакъ ще дойдѫ. Дано работитѣ се поправѭтъ.

— Ние ще стоимъ тука, — казахѫ двамата възстанници, — само идвай да ни донасяшъ хлѣбъ и да ни извѣстявашъ, какъ отиватъ работитѣ.

— Тука долу, — каза стареца сѫ кошаритѣ на този мой приятель. Идете тамъ, овчеритѣ ще ви заколѭтъ едно агне.

Двамата старци се отдѣлихѫ и възстанницитѣ се опѫтихѫ къмъ кошаритѣ, които имъ се указахѫ. Но до като прѣстѫпѭтъ нѣколко крачки, начумереното небе почнѫ да пролива дъждъ, като изъ ведро. Гръмотевицитѣ цѣпяхѫ тъмнитѣ облаци и Балкана ечеше. Пороитѣ скачахѫ по скоковетѣ и пълняхѫ съ страхотия, съ ужасъ балканскитѣ пущиняци. Двамата странници, обзети отъ страхъ и трѣпетъ срѣдъ тъзи негостолюбива природа, търсяхѫ подслонъ. Но напраздно! Меланхоличната хармония на горското шумтение, хладината на усоитѣ и миризмата на горскитѣ цвѣтья бѣхѫ изгонени отъ бурята и дъжда. Земната повърхнина плува въ вода. Скитницитѣ се бѣхѫ подслонили подъ дънера на едно дърво и трѣперяхѫ подъ него, потѫнѫли въ вода.

Кѫдѣ три часа послѣ пладнѣ дъжда прѣстанѫ, но буйнитѣ пороѝ още шумяхѫ. Слѣдъ единъ часъ врѣме двамата другари вече напуснѫхѫ защитата на дѫба и тръгнѫхѫ да търсѭтъ овчарскитѣ колиби, като се ослушвахѫ да-но чуѭтъ званецъ да дрънка, или да откриѭтъ нѣкой знакъ, който да ги увѣри въ сѫществуването на четвероноги животни — овце, отъ които зависѣше сега тѣхното битие, но гръмотевицитѣ, които още раздирахѫ тъмнитѣ облаци, що сновяхѫ по небесното пространство, не имъ позволявахѫ да чуѭтъ гласъ, който да иде отъ земната повърхнина, освѣнъ шумтението на гората и бучението на пороитѣ. Възстанницитѣ рѣшихѫ да се върнѫтъ пакъ при дѫба и тамъ да минѫтъ нощьта, но едни нищожни слѣди отъ овце ги укоражихѫ и като чи ги тласнѫхѫ съ нови сили напрѣдъ; тѣ напрѣгнѫхѫ слуха си и дебнѣхѫ и се озъртахѫ. Гласъ на единъ звънецъ се изчу нѣкѫдѣ и тѣ като че се сѣпнѫхѫ отъ сънь. Хлопанието на звънеца се усилваше. Най-послѣ пѫтницитѣ разбрахѫ, че сѫ си постигнѫли желанието — открили Америка. Слѣдъ нѣколко крачки още се испрѣчи прѣдъ тѣхъ едно момче около 16—17 годишно съ своята овчарска *руба*, калпакъ и сопа. То прибираше кози, които се бѣхѫ измокрили и се бѣхѫ умърлушили. Двамата странника се приближихѫ и попитахѫ, тъзи ли е кошарата на еди-кого-си человѣка отъ еди-кое си село; овчарчето побърза да отговори утвърдително, и прибави, че гоститѣ трѣбва да побързѫтъ да се отдалечѫтъ, защото прѣди малко турцитѣ биле тамъ, хванѫли бащата на овчарчето, откарали го въ село, а на овчаритѣ заповѣдали да си смъкнѫтъ овцетѣ долѣ, защото съ своето присѫтствие въ гората даватъ възможность на комититѣ да намѣрватъ храна и, слѣдователно, да сѫществуватъ. Слѣдъ малко пристигнѫ и друго едно овчарче, което повтори сѫщата просба.

— Ще си идемъ, — казахѫ гоститѣ, — само заколете ни едно агне да ѣдемъ; ний ще ви го заплатимъ.

Овчарчетата отказахѫ категорически да испълнѭтъ молбата на своитѣ гости, защото турцитѣ заповѣдали веднѫга да се смъкнѫтъ овчаритѣ отъ планината.

— Поне малко хлѣбъ нѣмате ли да ни дадете и ние ще идемъ кѫдѣто ни видѭтъ очитѣ?

Овчарчетата истърсихѫ си торбичкитѣ и нѣколко сухи корички видѣхѫ божий день на трѣвата. Ботевитѣ другари зехѫ хлѣба и, като казахѫ „сбогомъ,“ заминѫхѫ къмъ старото мѣсто, гдѣто ще очакватъ своя приятель да дойде и да имъ съобщи новини и да имъ каже, на кѫдѣ да ходѭтъ и какво да правѭтъ. Тѣ отидохѫ подъ покрива на старото познато тѣмъ вече дърво, като си мислѣхѫ, какво да правѭтъ.

Мръкнѫ се.

Всичко утихнѫ на Балкана — и долини и върхове. Не се чуваше жива душа. Бѣше мълчеливо, като въ гробъ. Както тишината, така и бурята сѫ своеобразно въ Балкана и правѭтъ впечатление на пѫтника. Двамата другари се поослушахѫ и рѣшихѫ да идѫтъ въ тъзи кошара, въ която прѣминѫхѫ минѫлата вечеръ. Рѣшихѫ и сторихѫ. Но кошарата намѣрихѫ заключена.

— Чакай, — каза едина отъ двамата нейни гости.

И той като вмъкнѫ пушката между рѣзата и дървото, кофаря исхвъркнѫ на нѣколко крачки далечъ. Въ кошарата нѣмаше никого, но отъ въгленитѣ, които се намѣрихѫ въ пепельта, се виждаше, че скоро е била напустнѫта отъ своитѣ стопани. Нейнитѣ гости ѭ разгледахѫ, отворихѫ и другата врата, която се намѣрваше на срѣщуположната страна отъ първата врата, събрахѫ сухи дърва, накладохѫ огъня и се приготвихѫ да си лѣгатъ, като се нагласихѫ да дежурѭтъ, за да не би да ги нападне ненадѣйно нѣкой.

Почнѫ да се разсъмнува. Ето 31 Май поздрави зората. Янко и Юрданъ напустнѫхѫ колибата и пакъ се подслонихѫ подъ дѫба, гдѣто започнѫхѫ да уничтожаватъ малко-по-малко своята оскѫдна провизия. Едвамъ се развидѣляваше, когато двамата души, подъ дѫба, си обувахѫ цървулитѣ и разглеждахѫ наоколо. По едно време се зададохѫ отъ кѫдѣ страната на кошарата 50—60 турци, които, както се виждаше, заобиколихѫ кошарата. Ботевитѣ другари си надигнѫхѫ главитѣ и почнѫхѫ да си поправятъ цървулитѣ.

— Тѣ насъ прѣслѣдватъ, — рѣче Бояновъ, — виждашъ ли ги? Нѣкои трѣбва да е казалъ, че сме тамъ, или пъкъ ни е видѣлъ. Приготви се да бѣгаме.

Въ това врѣме турцитѣ заобиколихѫ кошарата, извикахѫ нѣколко пѫти, като че събиратъ овце, и нахълтахѫ въ неѭ. Като видѣхѫ, че нѣма никой вътрѣ, тѣ почнѫхѫ да се озъртатъ и да гледатъ на лѣво и на дѣсно, безъ да забѣлѣжѫтъ подозрителитѣ лица, които се потаявахѫ въ тръньето подъ дѫба. Възстанницитѣ, като прѣдвидяхѫ, че могѫтъ да бѫдѫтъ хванѫти, тихо се измъкнѫхѫ по дола и отидохѫ незабѣлѣзани къмъ върха на планината. Види се, потерата е подозрѣла нѣщо тѫдѣва, но закѫснѣла съ идванието си. Възстанницитѣ продължавахѫ да слѣдватъ кѫдѣ планината, а виканията да се събиратъ овце, дрънкание на звънци не прѣставахѫ около планината. Потерата нарочно правяше тѣзи маневри, за да може да излъже комититѣ, ако има такива въ гората, да излѣзнѫтъ. Двамата наши скитници открихѫ всичко и затова турцитѣ не сполучихѫ да ги излъжѫтъ. Слѣдъ нѣколко врѣме всичката потера се упѫти кѫдѣ истокъ и се затули въ далечнината на пространството.

Бояновъ и другаря му съ голѣми мѫки достигнѫхѫ до върха на ближната планина, гдѣто се укрѣпихѫ задъ единъ габаръ, въ единъ трапъ, отъ кѫдѣто мисляхѫ да се защищаватъ, ако бѫдѫтъ нападнѫти. Слѣдъ единъ часъ тѣ рѣшихѫ да минѫтъ къмъ истокъ, съвършенно отчаяни въ надѣждата да дойдѫтъ старцитѣ, за да ги прѣведѫтъ прѣзъ шосето за къмъ Етрополския балканъ.

Гората се състоѣше отъ габари, високи петнайсеть-двайсеть метра, които гордо, величественно си издигахѫ върховетѣ къмъ дѣвственнитѣ балкански небеса. Двамата пѫтници все крачахѫ къмъ истокъ, безъ да имъ е извѣстна мѣстностьта или направлението. Тѣ сегисъ-тогисъ размѣнявахѫ по нѣколко думи върху положението си, озъртахѫ се и пакъ мълчеливо продължавахѫ неизвѣстния тѣмъ пѫть. Кѫдѣ шесть часа надвечеръ се изчу прѣдъ тѣхъ шумъ отъ звънци: тѣ, и двамата наострихѫ уши и се спрѣхѫ, за да се вслушѫтъ. Освѣнъ дрънканието на звънци, нищо друго не се чуваше. Тѣ тръгнѫхѫ пакъ прѣдпазливо напрѣдъ, като се озъртахѫ, като исплашени зайци. Всѣки единъ кривъ джбъ, всѣко едно трапче, всѣкий единъ шумакъ бѣше подозрителна тайна за тѣхъ. Всѣко едно шумоление на трѣволака и на сухитѣ клонове правяше да трѣпватъ сърдцата на скитницитѣ.

Съ готови пушки въ рѫцѣ, двамата другари слѣдвахѫ полека, до като не чухѫ овчарскитѣ попръжни и хокания, и до като не се испрѣчихѫ прѣдъ тѣхъ една *сюрия* волове и крави, при които стърчахѫ двама българи — воловари.

— Ей, байо, — извика Янко Бояновъ, като се доближи до тѣхъ, — ела на-самъ, ела, не бой се!

Воловарина се поозърта подозрително и се приближи съ мързеливи крачки къмъ своитѣ непознати гости.

Двамата възстанници го поздравихѫ съ „добъръ вечеръ“ и запитахѫ, да-ли има турци — потера тѫдѣва.

— Имаше, отговори воловарина, прѣди 2—3 часа бѣше пълно тука съ турци. Всички изминахѫ напрѣдъ.

— Ний сме дошли тука да ни дадете храна. Виждашъ ли револвера? Ако ни издадете, васъ ще убиемъ по-напрѣдъ, — каза едина отъ гоститѣ. Воловарина се обѣща, че ще внимава. — Ний ще останемъ тука, гдѣ е вашата колиба, да се приберемъ на сушинка?

Трѣбва да се забѣлѣжи, че тогава продължаваше да вали дребенъ дъждецъ.

— Ето нашата колиба, ама пò-добрѣ ще сторите, ако идите тамѣ-е хе-е, въ оная колиба. Снощи слѣзнѫ овчарина въ селото, да не храни комити. Гоститѣ се съгласихѫ, но само съ условие да дойдѫтъ тамъ двамата воловари. Тѣзи послѣднитѣ се съгласихѫ. Бояновъ и другаря му се подслонихѫ подъ помѣнѫтата колиба, като сѣднѫхѫ на единъ *пезулъ* да си починѫтъ. Слѣдъ малко дойдохѫ и воловаритѣ. Едина бѣше на възрастъ 20-годишенъ а другия 34—35.

— Далечъ ли е пѫтя, който отива отъ Орханье за София? — попита Бояновъ.

Има пò-више отъ единъ часъ. Задъ този баиръ се намѣрва, тамъ хе-е.

— Ще ни заведете.

Малкия воловаринъ почнѫ да се извинява, че не знае пѫтя. Сега било тъмно и го е страхъ да не побърка пѫтя. Пò-възрастния захванѫ да се уплаква, че го болѣлъ крака, че е старъ и не ще може да испълни желанието на своитѣ гости.

— Ще ти дадемъ една лира, — казахѫ тѣзи послѣднитѣ, като почнѫхѫ да обвиняватъ говедаритѣ въ малодушие, въ неготовность да ослужѫтъ на двама нещастни. Стария воловаринъ се обѣща, но само съ условие да се чака, до като се стъмни, до като си прибере добитъка и до като прѣстанѫтъ пороитѣ и дъжда.

Гоститѣ се съгласихѫ и помолихѫ воловаритѣ да имъ донесѫтъ нѣщо за ѣдение. Гозбата се сготви и единъ отъ воловаритѣ ѭ донесе на двамата другари, които бѣхѫ сѣднѫли край огъня да си сушѫтъ дрѣхитѣ. Донесохѫ имъ хлѣбъ, тютюнъ и сиренье. Дъжда почнѫ да прѣстава и небето взе да става ясно. Истокъ се червѣше, а това показваше, че нощната царица ще исплува на небесния океанъ.

По едно врѣме кучетата почнѫхѫ силно да лаѭтъ, като че имаше нѣщо подозрително въ гората. Това не малко уплаши двамата комити, но воловарина ги поуспокои малко съ думитѣ? „може нѣкое животно да минава наблизо и затова лаѭтъ кучетата.“ Слѣдъ това една сладка дрѣмка обзе пѫтницитѣ, тѣ стиснѫхѫ очи и заспахѫ, като отложихѫ вечерята си слѣдъ изгрѣванието на мѣсечината.

III.

Усиления трудъ и голѣмитѣ лишения толкова бѣхѫ убили физически нашитѣ пѫтници-бунтовници, щото при първото облѣгание къмъ земята затворихѫ очи и заспахѫ мъртвешки, при всичко, че обстоятелствата ги принуждавахѫ да бодърствуватъ, че опасноститѣ бѣхѫ почти вече неминуеми. Не се бѣше минѫло много врѣме, отъ когато съня затвори клепачитѣ на Ботевитѣ другари и единъ грубъ, подивѣлъ гласъ наруши тишината около спящитѣ.

— *Дуръ давранмаинизъ!* (не се противете!).

Възстанницитѣ скочихѫ и що да видѭтъ? Около тѣхъ цѣла команда отъ въоржжени турци, помаци и башибозуци съ пушки въ ржцѣ, насочени къмъ гърдитѣ имъ. Бѣше имъ отнета всѣка възможностъ да се защищаватъ, защото противницитѣ имъ ги надминавахѫ по число, по сила, а освѣнъ това и пушкитѣ имъ, които се намѣрвахѫ подъ тѣхнитѣ глави, бѣхѫ застѫпени отъ нѣколко башибозушки крака. Бояновъ бѣше само въоржженъ още съ револверъ, но и той нищо не можаше направи, защото до като се свѣсти и посегне за него, за да се защищава, четире пушки застрашително гледахѫ съ страшнитѣ си очи къмъ неговитѣ гърди.

— Стой жено, не се мърдай, ще те убиемъ, — каза единъ помакъ на Бояновъ, като се приготовляваше да го прониже съ крошума. Бояновъ си спуснѫ машинално рѫката надолу. Ние сме царски човѣци, — продължаваше потерата да говори. — Цѣла нощь се скитаме да ви търсимъ, останѫли сме безъ сънь . . . — каза единъ помакъ на Боянова. — Дигай си рѫцѣтѣ на горѣ! — и Бояновъ испълни моментално заповѣдьта на помака и си подигнѫ рѫцѣтѣ кѫдѣ небето. Тогава побѣдителя се приготви, въорѫжи се съ едно ножче и треперишката се приближи къмъ своя робъ. Този послѣдния трѣпнѫ отъ страхъ и почнѫ да се моли да го убиѭтъ съ пушка, а не да го колѭтъ, защото е пò-тѣжка, пò-грозна смъртьта, причинена отъ ножъ.

Но скоро се разбира въ какво се състои работата. Револвера, който висяше на кръста на Боянова, бѣше главната причина да се плаши толкова потерата. Но щомъ биде прѣрѣзана ремичката, на която висяше *алтѫпатлака* и той паднѫ униженъ на земята отъ пояса на своя стопанинъ, помацитѣ се успокоихѫ и сложихѫ пушкитѣ си на земята. Толкова много згань, колкото се бѣше събрало около двамата нещастни възстанници, можеше да мине по тѣхъ, и единъ орѫждивѣлъ револверъ не може да бѫде въ състояние да зададе такова голѣмо страхувание за живота на потерата. Но въобще, българския възстанникъ бѣше вече успѣлъ да си извоюва едно завидно положение между турското и българското простолюдие. Неговата рѣшителность, която се бѣше обърнѫла на фанатизмъ, да умре за отечеството, неговото настойчиво напрѣгание да си извоюва свои права, го характеризирахѫ като необикновенно сѫщество. За мнозина отъ възстанниците се носяше слухъ изъ между простото население, че сѫ били ужъ родени съ ризи, че коршумъ не ги хващалъ, че можели да хвъркатъ и пр. Ботевата чета минѫ Дунава чудесно, почти необикновенно. Ненадѣйното нахлуване на възстанницитѣ въ България произведе трѣвога въ умоветѣ на населението отъ всичкитѣ народности въ този край, гдѣто се разиграваше дѣйствието. Никой нѣмаше правилно понятие за силата, численностьта на четата, но всѣкий ги мисляше за рѣшителни, юначни, хора необикновенни, като възстанници. Естественно е, че нѣколко турци сѫ се сплашили отъ единъ отпаднѫлъ духомъ и тѣломъ Ботевъ другарь, отъ единъ рѫждивъ револверъ, който, благодарение на здравината на ремичката, се гордѣеше още прилично на Бояновия кръстъ.

Слѣдъ хващанието на тѣзи двама комити, турцитѣ се окуражихѫ и запасахѫ гората, за да търсѭтъ новъ ловъ, като врѫчихѫ двамата си плѣнника на българитѣ, за да ги закаратъ въ ближното село.

Бѣше тъмно.

Една гѫстина отъ мъгла покриваше земната повърхнина и даваше фантастически образъ на близкитѣ прѣдмети, а далечнитѣ съвършенно крияше отъ человѣческото око. Пѫтуванието бѣше много трудно. Урвитѣ и камънацитѣ недостатъчно освѣтлени, затруднявахѫ вървежа на пѫтницитѣ. Отъ недостатъчната храна, отъ безсънието, отъ постояннитѣ лишения и трѣвоги бѣхѫ толкова отслабнѫли двамата Ботеви другари, щото едвамъ на-сила влачахѫ краката си и всѣкога бѣхѫ готови да испълнѭтъ нѣкоя долчинка.

Мълчанието не се продължи много врѣме. Щомъ турцитѣ се отдалечихѫ, българитѣ почнѫхѫ да се разговарѭтъ помежду си. Почнѫхѫ най-напрѣдъ разговора двамата плѣници. Приказванието се въртѣше около съврѣменнитѣ тѣмъ събития, а най-много върху злочестната сѫдба на четата. Възстанницитѣ не можахѫ да се въздържѫтъ да не обвинѭтъ българитѣ въ измѣна, въ прѣдателство, въ другаруване съ тиранитѣ, съ мѫчителитѣ на народа.

— Байно — каза единъ отъ възстанницитѣ, — ний прѣзрѣхме добрия животъ въ Романия, спокойствието и всичко, минахме Дунава съ нашия прѣдводитель Христо Ботевъ, за да помогнемъ, да улекчимъ страданията на нашия народъ, и вий намѣсто да грабнитѣ орѫжие, да станете противъ душманина, отъ когото най-много тѣглите, намѣсто да ни подкрѣпите, вий станѫхте прѣдатели. Насъ ще избѣсѭтъ, исколѭтъ, ще ни пратѭтъ въ заточение — ний всичко ще прѣтѣглимъ, рѣшили сме се да мремъ. Но вий, съ този си умъ, вѣчно ще робувате: турчина ще се располага съ честьта ви, имота ви и живота ви . . .

Оплакванието на двамата клетници е било намѣсто. Да прѣзрете спокойния си животъ и да идите на явна смърть за единъ народъ непризнателенъ, за единъ народъ който не знае да цѣни самостоятелния политически животъ, който намѣсто да ти помогне, сдружава се съ врага и те прѣслѣдва съ орѫжие въ рѫка, — да прѣзрѣшъ, казвамъ, живота си за такъвъ народъ е близо до безмислицата. Но пакъ се намѣрихѫ хора истинско-человѣколюбиви, които не се отчаяхѫ отъ студенината на българския народъ и му спомогнѫхѫ. Българитѣ — конвоиритѣ, за да се оправдаѭтъ, казвахѫ, че ужъ биле принудени отъ турцитѣ да гонѭтъ и биѭтъ комититѣ, че ужъ ако била достигнѫла цѣлата чета на

Ботева здрава и жива, то тѣ биле готови да се присъединѭтъ къмъ неѭ, но сега какво да сторѭтъ, когато тя била разбита и нейнитѣ хора единъ-поединъ се скитали по планината. Трѣбвало би да имъ се каже, че четата цѣла-цѣлиничка прѣминѫ въ Козлодуй, но колко души се присъединихѫ къмъ неѭ? И това може би щѣше да имъ се каже, ако селото Врачешъ не имъ се испрѣчи клѣкнѫло напрѣдѣ имъ съ своитѣ полострутени, ниски кѫщурки.

Първий Юний бѣше вече чукнѫлъ въ селото. Птицитѣ съ пѣението си, кучетата съ лаянието си, хората съ мъмранието си го поздравихѫ. Слънцето се истъркаляше отъ ближната планина, като посипваше земната повърхнина съ една мѣка прозрачна свѣтлина; всичко бѣше будно и на кракъ: мравкитѣ и человѣцитѣ, птицитѣ и добитъка се бѣхѫ разшавали да търсѭтъ храна, трудъ, работа. Новината, извѣстието, че каратъ комити, се пръснѫ като мълния изъ селото, Всѣкий заничаше прѣзъ плета, за да види поне образа на тия страшни хора, за които и въ най-затънтенитѣ колиби се приказваше. Дѣцата пишахѫ съ краката си по пепела отъ единия край на селото до другия и гледахѫ да видѭтъ страшнитѣ хора, които не закѫснияхѫ да се явѭтъ.

— Па тѣ биле като нази, — шепняхѫ женитѣ край доваритѣ.

— Какви сѫ сухи, черни, казвахѫ други, а двамата комити вървяхѫ между въорѫженитѣ българи съ наведени глави, като че бѣхѫ най-покорната рая на падишаха. Съ лица блѣдни отъ гладъ, студъ, лишения, съ очи хлътнѫли отъ безсъние, тѣ приличахѫ по-вечето на светци, каквито ги има иcписани по светогорскитѣ мънастири, отъ колкото на размирници, на бунтовници, на елементи прѣдназначени да разрушаватъ, да съсипватъ, да пръскатъ мълния и смърть. По-прѣди, до като бѣхѫ въ гората свободни, съ орѫжие въ рѫка бѣхѫ страшни, прѣдизвикахѫ въ умоветѣ на хората ту страхъ, ту героизмъ; а сега, като агнета карани на касапницата, възбуждахѫ само едно чувство — чувство на милость. Всѣкий си мисляше, че тѣзи хора не сѫ страшни, не сѫ опасни, защо не ги пустнѫтъ да си идѫтъ.

Съ пристигнието на българитѣ въ селото, пристигнѫ и турската потера, придружена съ черкези. Турцитѣ почнѫхѫ безжалостно да се надсмиватъ надъ двамата уловени възстанници, да се гаврѭтъ съ тѣхъ, като имъ казвахѫ, че ужъ четата прѣвзела вече Цариградъ и пр. Ботевитѣ другари мълчахѫ, мигахѫ и само отчаквахѫ нѣкоя и друга плѣсница отъ черкезитѣ, които ходяхѫ около тѣхъ, като вияхѫ камшицитѣ надъ главитѣ имъ и се заканвахѫ.

— Главитѣ трѣбвало тамъ на мѣстото да имъ се отрѣжѫтъ. Що сте ги довели тука, за хубость ли? . . .

Плѣнницитѣ бѣхѫ закарани въ една малка полусрутена кѫща срѣдъ селото, която бѣше назначена за полиция: въ неѭ се помѣщаваше прѣдставителя на турската администрация, на турското правосѫдие. Тъзи кѫща имаше нѣколко стаи, едната отъ които служаше за спалня на субашътъ, другата за сѫдилището, третята за готвяние на кафе и за спалня на кафеджията — полицейский; имаше прѣдня стая, която служаше за приемна, въ която чакахѫ просителитѣ или подсѫдимитѣ. На дѣсната страна на тъзи стая имаше една черна отворена камина, около която клѣчахѫ турцитѣ и димяхѫ съ цигаритѣ си, като испущахѫ кълбета димъ къмъ опушения таванъ. При всичко, че бѣше мѣсецъ Юний, но подъ камината тлѣяхѫ нѣколко чукани, защото отъ много дъждове, които се излѣхѫ прѣзъ тѣзи врѣмена, бѣше застинѫла балканската *хава*. Слѣдъ малко кафеджията, който служаше и за разсиленъ и за заптия и за кехая, излѣзнѫ и обяви, че субашътъ е готовъ, да се явѭтъ уловенитѣ комити при него. Вратата, въ която се помѣщаваше субашътъ, се отвори и нѣколко черкези сблъскахѫ Ботевитѣ другари вътрѣ, като се намъкнѫхѫ и тѣ слѣдъ тѣхъ.

Сѫдебната стая на селския субашъ бѣше ниска, тъмна, прашна, опушена, каквито бѣхѫ всичкитѣ турски кадийници. Пода на стаята бѣше мазанъ съ пръсть и имаше по него ископани цѣли трапчини. Само мѣстото, върху което се помѣстяше сѫдията, бѣше покрито съ една стара, одрипана рогозка, върху рогозката се зѫбяше съ шаренитѣ си бои едно козяче, заобиколено съ нѣколко подглавници. Прозорцитѣ имахѫ дървени, поставени на кръстъ, прѣчки. Имаше само два-три джама, а останѫлитѣ дупки на прозорцитѣ бѣхѫ облѣпени съ книги. Не сѫществувахѫ никакви маси или столове, нѣмаше никакви книжа или архива, които да напомнѭтъ на посѣтителя, че той се намѣрва въ храма на богинята *Темида*. Служителя на правосѫдието въ турската империя бѣше сѣднѫлъ турски върху рогозчицата и вмѣсто маса, мастило и пр. той държеше чаша съ горчиво кафе. На кръста му се кордисвахѫ два арнаутски пищова и единъ ножъ, а на главата му чалмата, съ тѣжина отъ три оки, накрѣхнѫта, даваше застрашителенъ видъ на субашовото лице.

— У-у-у, какви жени комити! — извика субаша, като видѣ плѣнницитѣ, когато тѣ му се прѣдставихѫ. — Какъвъ е тоя кайфетъ на васъ, бре?

Не можите ли да жените, да копаете, ами сте станжли да биете царьтъ? — продължи сждията чисто по български. Вижда се, че той е билъ отъ помацитѣ, които говорѭтъ български.

Подсждимитѣ се опитахж да се пооправдаѭтъ, че не сж комити, но търговци и случайно попаднжли въ гората.

— Какво говорите? — каза сждията. — Търговци ходѭтъ ли по горитѣ да се скитатъ съ алтжпатлаци и съ този кайфетъ дрѣхи? Какви сте били вие? Башъ чауши ли, или по голѣми?

— Никакви, — отговирихж подсждимитѣ. Както ни виждашъ — пжтници.

— Гледай, гледай, джанабетъ комици, какъ искатъ да лъжжтъ! — изрѣвахж нѣколко гърла задъ подсждимитѣ.

— Пушите ли тютюнь? попита субаша.

— Знаемъ този занаятъ, — казахж питанитѣ подсждими.

— Буюрунусъ, — каза сждията, като имъ подхвърли една кисия, пълна съ натрошенъ тютюнь. Ами имате ли пари въ васъ? — попита сждията.

— Нѣмаме.

— Какъ да нѣмате? Ами търговци биватъ ли безъ пари? Я ги прѣтърсете . . .

Полицейската сгань се хвърли изведнжжъ върху двамата българи, раздърпа ги, растърси ги и прибра всичко, което тѣ имахж. На Боянова зехж портъ-монета, въ който имаше седемь напалеона златни, шесть влашки срѣбърни франка, часовника му, който струваше три напалеона и пръстена отъ пръста му, който струваше единъ напалеонъ. Отъ Кършовский зехж четире напалеона златни и нѣколко срѣбърни франка. Слѣдъ този благороденъ полицейски обиръ, съблѣкохж ги, зехж имъ формата, жакеткитѣ и панталонитѣ, фанелитѣ, цървулитѣ и навущата. Така щото, слѣдъ този обиръ Бояновъ останѫ само съ една бѣла риза, бѣли гащи, босъ и съ калпакъ, а Кършовский — съ една антерия и панталони, които не имъ се харесвахѫ. Слѣдъ тъзи юнашка турска прѣсѫда, подсѫдимитѣ бидохѫ искарани вънъ, за да се грѣѭтъ на огъня, а пилатовитѣ слуги останѫхѫ подъ покривитѣ на сѫдебната стая, за да дѣлѭтъ плячката.

Часа бѣше вече десеть прѣдъ пладнѣ, когато сѫда се закри и резолюцията се чете: да се каратъ подсѫдимитѣ за Орханье, като се снабдѭтъ съ по едно комаче хлѣбъ за изъ пѫтя. Трима конни и трима пѣши турски низами бѣхѫ назначени да закаратъ размирителитѣ на турската държава въ гр. Орханье. Юнското слънце печеше робската земя, вързанитѣ плѣнени влачахѫ уморенитѣ си крака по Орханийското шоссе, а пота течеше по блѣдното имъ лице. Кубетата на черковитѣ и върховетѣ на джамиитѣ започнѫхѫ да се виждатъ — командата стигнѫ Орханье. Бабаитскитѣ сърдца на конвоиритѣ не се стърпѣхѫ да не заиграѭтъ въ юнашкитѣ имъ гѫрди. Имаше защо да се тържествува, хващанието на единъ комита бѣше цѣла побѣда. Когато се наближи Орханье, гърлата на нѣколко пушки изрѣвахѫ побѣдоносно въ въздуха. Конвоя тържествуваше и стрѣляше, за да излѣзе малко и голѣмо да празднуватъ тържество. Колкото наближавахѫ Орханье, толкова по-вече турцитѣ, които ги карахѫ, стрѣляхѫ съ пушкитѣ си. Не закѫснѣ да излезне една тълпа отъ турци и да ги посрѣщне. Види се, че гърмението у тѣхъ е било условенъ знакъ на побѣда, на тържество, това е показвало, че сѫ хванѫли комити, затова и се стѣче толкова множество, любопитно да види какво има. Историята нигдѣ не показва да сѫ се посрѣщали заробени царье така, както се посрѣщнжхж тѣзи двама скромни другари на Ботева; най-голѣмата побѣда да спечеляше человѣкъ, толкова не би тържествувалъ, както тържествуваше сега турското население въ Орханье. Едни отъ турцитѣ викахж, радвахж се, други тичахж слѣдъ Боянова и Кършовский, дърпахж имъ бѣлитѣ гащи и ги питахж да ли сж тѣ главнитѣ комити, други ги бияхж задъ врата, трети ги пънѣхж, четвърти имъ грабнжхж калпацитѣ и ги ритахж по пжтя. Така щото, до като стигнжтъ до Орханийския конакъ, двамата роби бѣхж оплюти, одрани, окжсани и бити.

Конака се намѣрваше срѣдъ града; то бе едно двоетажно здание, на което първия етажъ служи за помѣщение на заптиитѣ и за арестъ, а втория — за помѣщение на разнитѣ административни отдѣления. Стаята въ горния етажъ, въ която вкарахж подсждимитѣ, бѣше малко продълговата, прилична на тъзи, която бѣше въ Врачешъ, но само пò-висока, пò-свѣтла и пò-голѣма. Имаше едно мендерче, послано съ козяци, на което бѣхж сѣднжли турски: каймакамина, началника на търновския таборъ и нѣколко още чалми. Дима отъ чобуцитѣ бѣше сгжстилъ въздуха на стаята толкова, щото посѣтителитѣ се задавихж първомъ, като влѣзохж.

— Бака домузъ керата — каза каймакамина сърдито, като видѣ, че влѣзохж душманитѣ на динъисляма. Послѣ почнжхж да се сипжтъ въпроси отъ прѣдставителитѣ на турското Орханийско сждилище: отъ кждѣ сж докарани тѣзи комити, какъ се казватъ, защо не сж си гледали рахатлжка, ами сж станжли бунтовници? Бояновъ и Кършовский отговорихж вѣрно на онѣзи отъ въпроситѣ, на които можахж да отговорjжтъ, а на които не можахж — или замълчахж, или излъгахж, каквото правяхж почти всичкитѣ неприятели на турската държава. Каймакамина не останѫ доволенъ, че сѫ влѣзнѫли комититѣ безъ калпаци, гологлави въ помѣщението на турското правосѫдие — защото това е противно на турския законъ, затова заповѣда да иде чаушина и да имъ намѣри калпацитѣ, които турчетата бѣхѫ грабнѫли.

— Взехѫ ги черкезитѣ, каза Кършовский, а въ Врачешъ ни взехѫ паритѣ и дрѣхитѣ.

— Каквото сте търсили, такова сте намѣрили, — отговори каймакамина. Послѣ почнѫ и да ги запитва: колко пѫти сѫ грѫмнѫли, колко души сѫ убили и по колко фишека сѫ имали, като тръгнѫли отъ Влашко. Въ тоя случай подсѫдимитѣ почти на всичкитѣ въпроси отговорихѫ вѣрно. Напримѣръ, тѣ казахѫ, че по двѣстѣ патрона имали, че гърмѣли, само не знаѭтъ колко души сѫ убили.

— Ами кой викаше отъ васъ: на месо, на месо удряйте? — попита каймакамина.

— Войводитѣ може да сѫ викали.

— Гдѣ е сега вашия войвода? — продължи да пита каймакамина.

— Изгубихме го въ Балкана, — отговорихѫ тѣ, като излъгахѫ въ тоя случай.

— Какъ ще го изгубите? — попита сѫдията, — не бѣхте ли заедно?

— Азъ паднѫхъ въ единъ трапъ, а тѣ заминѫхѫ безъ да ги видѭ азъ, — отговори Кършовский.

— Ами ти, — каза на Боянова, — не бѣше ли съ него?

— И азъ се изгубихъ, като останѫхъ да пиѭ вода въ гората.

— Кѫдѣ се изгубихте? — попита каймакамина.

— Около Искъра.

— Значи, сега войводата ви е още живъ?

— Тъй поне ний мислимъ.

— Сѫдиитѣ се испогледнѫхѫ по между си. Види се, това не имъ станѫ толкова приятно, като се научихѫ, че войводата е още живъ.

— Вие знаете всичко, но не искате да кажите . . . Ще видимъ . . . Галиба ще облажите вѫжето, — каза сѫдията.

— Както иска царя, така да постѫпи съ насъ, — отговорихѫ тѣ.

— Атъ шу керата, — каза каймакамина сърдито. Затвори ги долу въ затвора. . .

Чаушина дойде, сблъска ги, удари имъ по единъ добъръ имрукъ по вратоветѣ и ги смъкнѫ долу въ затвора. За тѣхно удивление тѣ срѣщнѫхѫ тогова, когото прѣдполагахѫ, че не ще видѭтъ вече: тѣ намѣрихѫ Илия Видовъ. Читателя помни, кой е този Илия Видовъ и какъ той останѫ въ гората, паднѫлъ и умаянъ отъ гѫбитѣ, които бѣхѫ ѣли отъ гладъ. Освѣнъ Илия имаше още деветь души затворници: седемъ души отъ четата на Хр. Ботевъ, единъ за кражба и единъ за длъгъ (борчъ). Тѣ бѣхѫ: Хр. Стояновъ, Марко Ивановъ отъ Браила, Драганъ отъ правецъ, Димитръ отъ Сливенъ и др.; пó-послѣ доведохѫ Антонъ отъ Призренъ, Стояна Катранджи отъ Разлогъ.

Затвора, въ който се помѣстявахѫ тѣзи хора, имаше около 10 метра дължина и 4—5 метра широчина. Половината отъ пода бѣше покрита съ дъсченъ одъръ, а другата половина съ пръсть. Стѣнитѣ му бѣхѫ отъ голъ доваръ. Отъ къмъ сѣверъ имаше три малки прозорчета, прѣзъ които се прѣмъкваше божията свѣтлина. На одъра, който бѣше назначенъ като мѣсто за спанье, нѣмаше никаква постилка, ни подглавница. Каза се, че въ затвора имаше всичко десеть души затворници; отъ тѣхъ осемъ политически прѣстѫпници, отъ четата на Ботева, а двамата по частни работи. Димитръ Сливнелията съ своя другарь биле хванѫти въ гората, около Златица, отъ турската потера и башибозуцитѣ, когато тѣ сѣдяли да си почиватъ въ единъ трапъ, слѣдъ нѣколко-дневно скитание и гладувание; послѣ тѣ биле откарани въ Златица. Тамъ биле испитвани отъ Златишкитѣ власти, бити, оковани въ тѣжки вериги и откарани въ Орханье. На Димитра шията бѣ обѣлена отъ синджиритѣ.

Хващанието на Илия Видовъ станѫло така: слѣдъ като му минѫла болѣстьта отъ ѣдението на гѫбитѣ, пробудилъ се цѣлъ потънѫлъ въ вода отъ непрѣстаннитѣ дъждове; членоветѣ на рѫцѣтѣ и на краката му се били хванѫли отъ студа и мокротата; свѣта му се виялъ отъ гладъ, чувствувалъ силна умора и едвамъ си влачалъ краката по калната земя; студени тръпки побивали тѣлото му, чувствувалъ, че го втрѣсло. Живота поради всичко това му се видѣлъ толкова тѣжъкъ, щото той, ако не считалъ това за грѣхъ, щѣль да посегне на себе-си, за да затвори за винаги очитѣ си и да не гледа неправдитѣ и безчеловѣчията на тоя свѣтъ. Слѣдъ едно кратко скитание по планината, Илия се рѣшилъ да иде въ ближното село, да се каже на полицията и нека му земнѫтъ живота.

— Азъ, си мисляше той, съ пушка въ рѫка тръгнѫхъ да търсѭ човѣческа правда, свобода за моята бащиния и не намѣрихъ смъртьта геройски въ редовете на юнацитѣ, а останѫхъ да се скитамъ немилъ-недрагъ по тъзи пуста планина, да умрѫ мърцина и да нахранѭ звѣроветѣ . . . Не, азъ щѫ идѫ да кажѫ, че и азъ съмъ единъ отъ тѣхъ . . . Нека да знаѭтъ смъртьта ми, нека да знаѭтъ гроба ми; нека свѣтътъ знае, че има още единъ недоволенъ отъ наредбитѣ въ тази пуста общирна турска държава, гдѣто едно зло и неправда царуватъ, да, зло и неправда . . . Да видѫтъ и българитѣ какъ се мре за правдини . . . какъ се бори человѣкъ за свобода . . .

Той мисляше още, неговото трѣскаво състояние го довеждаше до отчаение, до пессимизмъ, той бѣше изгубилъ надеждата за живота, смъртьта го чакаше; смъртьта е явна, но поне да бѫде славна, величественна, извѣстна . . . Съ такова настроение той се опѫти отмалѣлъ и да мисли и да върви къмъ ближното село, което той съгледа отъ върха на планината. Както бѣше облеченъ и въоржженъ, така се спустнѫ въ селото и се прѣдстави на първия, който го срѣщнѫ; той бѣше черкезинъ. Той го прие на драго сърдце въ кѫщата си, за да го нахрани и напои. Но до като влѣзнѫ Илия подъ покрива на своя гостоприемникъ, този послѣдния съобщи на съсѣдитѣ, какво нѣщо има въ кѫщата му, какво птиче е хванѫлъ. Съсѣдитѣ му прибързахѫ, въоржжени и, до като хапне Видовъ малко хлѣбъ, тѣ приготвихѫ вѫже, вързахѫ го и до вечерьта го откарахѫ въ Орханье. Другитѣ Ботеви другари биле хванѫти по разни мѣста изъ Балкана и биле отведени отъ турската потера въ Орханье.

Всичкитѣ затворници лѣгнѫхѫ вечерьта да спѭтъ гладни, жедни: никой не се погрижи за тѣхъ. И достойни ли бѣхѫ, за да се грижи нѣкой за тѣхъ? Всѣко едно прѣстѫпление прощаваше турчина, само тѣзи не прощаваше, които искахѫ съ сила да му отнемѫтъ царството. Почти всичкитѣ затворници бѣхѫ обрани, оголени отъ турското правосѫдие и оставени само по една ризица. И можаше ли человѣкъ да заспи въ ония хладни зандани въ такова положение? Прозорцитѣ нѣмахѫ джамове и студа и дъжда хлуяхѫ вътрѣ, като прѣзъ Ноемврий. „Благодарение на трѣперанието, замръзнѫлия не умира отъ студь“ За да се стоплѭтъ, затворницитѣ си опрѣхѫ гърбоветѣ и така минѫхѫ злополучната нощь. Сутриньта затворника за кражба жертвува своята аба, за да служи на тогова, който най-много изстине или го втрѣсе. Прѣстѫпника, когото свѣта бѣше наказалъ въ затвора, хайдутина имаше по-милостиво сърдце отъ тѣзи, които се наслаждавахѫ съ свобода, които можахѫ да хвърлѭтъ камъкъ на грѣшницата, които казвахѫ, че не сѫ като тия, които лѣжѫтъ въ тъмницитѣ. Той се смили и раздѣли своята риза съ другаритѣ си, а вънкашния свѣтъ бѣше и останѫ глухъ къмъ воплитѣ и стенанията на тѣзи, на които младостьта гиняше между хладнитѣ довари на занданитѣ.

Днесъ избавлението на това грѣшно человѣчество се очаква отъ *грѣшницитѣ*, за тѣхъ и Богъ е идвалъ да се распина. Що можешъ чака отъ тия, които сѫ си истудили сърдцата съ грижитѣ на *мира сего?* . . .

На другия день по пладнѣ дадохѫ на затворницитѣ по единъ хлѣбъ отъ тѣжина сто драми — това бѣше всѣки-дневния *таинъ*, до като тѣ сѣдяхѫ въ Орханийския затворъ. Слѣдъ два-три дена затворницитѣ се увеличихѫ; докарахѫ още българи, уловени по горитѣ, по кѫщитѣ, по кафенетата и пр. Компанията се увеличи и живота се малко поизмѣни къмъ по-добрѣ. Така напр., въздуха въ затвора се поистопли, почнахѫ разни прикаски, баснословия да се приказватъ, даже и единъ видъ раскошество се появи: затворника за кражба си нагласи тамбората и засвири; тъй щото, както виждате, затвора сега позаприлича на сѫщински затворъ.

На четвъртия день се почнѫ изслѣдването.

Стаята, въ която бѣше назначено да става изслѣдването, не прѣдставляваше нѣщо особенно, ни по голѣмината си, ни по украшенията си. На лѣвата страна имаше одърче, послано съ козякъ, върху който дишаше една фигура отъ осемдесетъ оки, която се наричаше каймакаминъ; той прѣдставляваше отъ себе си едно туловище безъ крака, защото краката му се намѣрвахѫ подъ него; на туловището имаше една длъгняста тиква, която общежитието нарича глава, съ бѣла козя брада, и завита съ три оки чалма. До него близо сѣдѣше друга една подвижна тлъста человѣкообразна материя съ шесть оки чалма на главата си, това бѣше изслѣдователя. На пояса му бѣше забоденъ единъ *дивитъ* съ писалка отъ паче перо; напрѣдѣ му имаше едно сѫндѫче, което служаше за писалищна маса. Слѣдователя пишаше дознанията съ тъзи писалка и, когато тя се отказваше да служи, той ѭ напсуваше по полицейски, обрѣзваше ѭ съ ножчето, което постоянно сѣдѣше на сѫндѫчето, готово на услугитѣ му. Ако нѣкой пѫть непрѣдпазливо капнѣше нѣкоя капка отъ мастилото на книгата, слѣдователя спираше въпроситѣ, облизваше съ языка капката, исплюваше чернитѣ слюмки на земята, подрѣзваше писалката и пакъ почваше да работи. Близо до тѣзи двойца бѣше и кадията.

На другата страна имаше другъ видъ словесни животни, които не бѣхѫ за нищо друго поставени, освѣнъ да *хѫкѫтъ*. Тѣ бѣхѫ измислица на Митхадъ-пашовата хитрина. Слѣдъ дългитѣ европейски натѣквания върху Турция, че не дава равноправие на своитѣ подданници-българи, турското правителство турнѫ още по едно скѫсано миндерче въ своитѣ сѫдилища, на което безгласно се курдисваше съ свити крака нѣкой българинъ, който прѣдставляваше равноправието на българитѣ съ турцитѣ.

— Какъ, казваше Турция, да не съмъ дала право на Българитѣ? Заповѣдайте да видите въ сѫдилищата. Българитѣ сѫ наравно съ Турцитѣ.

Туй бѣше турска хитрина, Митхадъ-пашова дипломация. Въ Орханийското сѫдилище имаше тъкмо четирма такива българи, членове отъ мизлиша. Но каква имъ бѣше ролята? Да мълчѫтъ, да пушѫтъ тютюнь, да смъркатъ кафе и да казватъ по нѣкога, когато се разглеждаше дѣлото на нѣкой политически прѣстѫпникъ: *кажи си правичката, синко, царя ще ти упрости кабахатя; кажи кой те научи, колко души бѣхте, гдѣ сѫ другитѣ* и пр.

Дойде шестий Юний и сѫда въ Орханийското сѫдилище се откри. Всѣкий отъ сѫдиитѣ си зае почтеното мѣсто, чубуцитѣ задимѣхѫ, като вапори, донесе се всѣкиму по едно кафе и почнѫхѫ да се водѭтъ единъ-по единъ възстанницитѣ. Обикновеннитѣ въпроси се задавахѫ. Отъ кѫдѣ си, на колко си години, гдѣ си билъ до сега, защо си станѫлъ душманинъ на царя и др. Подсѫдимитѣ разно отговаряхѫ на тѣзи въпроси; кой каквито отговори намираше за добрѣ, такива и даваше, като се стараяше по-вечето да излъже турското правосѫдие. Слѣдователя всичко записваше въ книгата съ паче-то перо. Никой отъ подсѫдимитѣ не отговори правилно на въпроса: защо е станѫлъ царски душманинъ. Единъ каза, че случайно попаднѫлъ въ тъзи чета, като отивалъ по часна работа; други каза, че на сила го зели да стане комита; третий билъ излъганъ, защото му казали другаритѣ, че ужъ отива да бие черкезитѣ, които убивали хората по пѫтя, а не редовната войска; но никой не отказа, че не е комита, защото всички бѣхѫ хванѫти съ пушки и съ форма въ гората.

— Кой уби караула на дунавския брѣгъ, когато излѣзнахте отъ парахода? — питаше турското правосѫдие.

— Не знаемъ, — отговоряхѫ виновницитѣ на това убийство.

— Ами кой уби пѫдарина въ мисирлика? Ами кой събори стълбоветѣ на телеграфа?

На всичкитѣ подобни въпроси се даваше отговора: не знаемъ, не видѣхме.

— Ами гдѣ е сега вашия войвода? Колко пѫти грѫмнахте, колко души убихте?

— Не помнимъ.

— Ами отъ кѫдѣ земахте хлѣбъ, кой ви храняше?

— Крадихме отъ тогова, когото срѣщнемъ. Ако нѣмаше, гладувахме, — отговаряхѫ самоувѣренно сѫдимитѣ.

Най-послѣ доведохѫ да сѫдѭтъ Антона Стояновъ Арнаутина отъ Призрѣнъ. Арнаутинъ го наричахѫ хѫшлацитѣ, защото той имаше много общо съ арнаутитѣ — той бѣше кѫдѣ отечеството имъ, носяше арнаутска носия, приказваше повалено. Той имаше около 35 години, бѣше високъ около два метра, тънъкъ, съ червеникаво, кокалясто лице. Този човѣкъ имаше необикновенно веселъ характеръ; въ най-тѣжкитѣ минути той билъ най-веселъ, никога не изгубвалъ присѫствието на духа. Когато биле затворени въ тъмницата въ Орханье, всичкитѣ Ботеви другари се били отчаяли прѣдъ перспективата, която ги отчаквала; само бай Антонъ напукъ на тѣжкитѣ минути билъ веселъ до невѣроятность; той лѣгалъ на гърба си, дигалъ си краката на горѣ и пѣялъ разни арнаутски и македонски пѣсни. Антонъ най-много е крѣскалъ, най-много се радвалъ, когато пѫтувала четата прѣзъ българската робска земя; той гръмнѫлъ да убие караула първий на дунавския брѣгъ, той гърмѣлъ подиръ пѫдаря въ мисирлика, той дѣйствувалъ енергически да се съборѭтъ стълбоветѣ. Когато го хванѫли и го прѣдставили прѣдъ турскитѣ власти съ своята арнаутска форма, пушка и ножъ, той отказвалъ, че е комита, даже се осмѣлилъ да каже на турцитѣ, че той се докача, ако го наричатъ съ това умразно име „комита.“

— Азъ съмъ, казалъ той, арнаутинъ турчинъ, наричамъ се Сули, хлѣбаренъ съмъ и отивамъ за гр. Руссе. Колкото за паспорта, той казалъ, че го изгубилъ. Властьта се убѣдила, че той може да бѫде и турчинъ и даже се отнасяли съ него като съ турчинъ. Само рѣшили да се прѣгледа отъ имамина, дали е извършенъ надъ него обикновенния обрядъ. Имамина що да види? Антончо си билъ цѣло гяурско чедо и единъ добъръ бой го принудилъ да се признае въ това. Слѣдъ това турското оскърбено правосѫдие му турнѫло единъ синджиръ на врата и го тикнѫло при другитѣ въ хумбата. Единъ фанатически обрядъ много помогнѫлъ въ този случай на турското правителство.

Отъ улавянието до десетий Юний Ботевитѣ другари стояхѫ въ Орханийския зътворъ. Таина за ѣдение, който имъ се даваше и който се състояше само отъ единъ малъкъ пазарски хлѣбъ, имъ бѣше недостатѫченъ. И тѣ би чувствовали голѣма мѫка отъ гладость, ако да не ги прѣглеждахѫ старитѣ бабички отъ града, като имъ носяхѫ варено жито, оризъ, хлѣбецъ за „Господъ да прости.“ Даже отъ заптиетата нѣкой имъ съчувствувахѫ. Нѣкой-си Али-ага и Фучижи-Османова синъ често се надвѣсвали надъ прозорцитѣ, разговаряли съ затворницитѣ, давали имъ тютюнь, хлѣбъ, защото се познавахѫ съ Янка Бояновъ, който е родомъ отъ Горня-Орѣховица, отъ кѫдѣто бѣхѫ и тѣзи двама заптиета. Расправяхѫ имъ новини. Казвали имъ, че ще ги освободѭтъ, защото новъ султанъ се въцарилъ и той билъ милостивъ, че скоро щѣло да има война съ Сърбитѣ, Турция се приготовлявала енергически, испращала войска по границитѣ си и че скоро Софийскитѣ, Търновскитѣ табори щѣли да заминаватъ и пр. Читателя си спомня тѣзи врѣмена. Турцитѣ имахѫ новъ султанъ, което се каза по-прѣди, и този новъ султанъ подъ натиска на европейската дипломация се бѣше обѣщалъ да пустне всичкитѣ политически прѣстѫпници, които не бѣхѫ главни подбудители или главатари, а само войводитѣ на разнитѣ чети да накаже, или да испрати въ заточение. Ще видимъ пó нататъкъ, колко политически прѣстѫпници се освободихѫ отъ Софийския затворъ и се пустнѫхѫ да си идѫтъ по домоветѣ.

Подсѫдимитѣ бѣхѫ още нѣколко пѫти искарани горѣ, за да ги попитѫтъ; защо сѫ възстанѫли, колко души сѫ били, кой имъ е билъ главатаря, убивали ли сѫ царски аскерь, мирната райя и всичкитѣ тѣхни отговори бивахѫ записани въ книгата. На десетий Юний додохѫ 45 души заптиета въ затвора, извѣстихѫ на затворенитѣ, че ще ходѭтъ въ София и затова да си приготвѭтъ всичко. Всичко се приготви и виновницитѣ — само политически прѣстѫпници — се изведохѫ на двора, заобиколени съ 10—15 въорѫжени отъ главата до петитѣ турски стражари.

- Я гледайте, комититѣ, *девлетъ душманларъ*, викахѫ аскерлиитѣ и донесохѫ *белекчета* и ги турнѫхѫ на рѫцѣтѣ на възстанницитѣ, като ги свързахѫ двама-по-двама. Прѣдъ обѣдъ тръгнѫхѫ всичкитѣ хванѫти политически прѣстѫпници, овързани и подкарани отъ стражата; малкитѣ турчета ги замѣряхѫ съ камани, викахѫ подирѣ имъ, а тѣ съ наведени глави щапахѫ по нагорѣщения пѣсъкъ на Орханье—Софийското шоссе.

Така нареденитѣ и послѣдвани отъ заптии възстанници излѣзохѫ отъ г. Орханье и се опѫтихѫ къмъ София. Но тука се почнѫ такова едно изтезание върху гърбоветѣ на нещастнитѣ оковани въ желѣза, каквото може да се случи само въ Турската империя. Всѣки единъ отъ низамитѣ считаше като своя священна длъжность да нанесе по нѣколко оки бой върху плѣщитѣ на покоренитѣ роби. Наймного бой нанесе Марко Атанасовъ Той бѣше съ брада и затова най-много *кѫздисваше* турцитѣ; всѣкий отъ тѣхъ го потѣгляше за брадата и му ударваше по нѣколко плѣсници. Послѣ него много бихѫ и Антона, защото излъгалъ, че е турчинъ. Вързанитѣ, като стигнѫхѫ до първата стража, бѣхѫ още веднѫжъ прѣтърсвани. Тамъ се аресахѫ колчаклиитѣ потури на Хр. Стояновъ и го оставихѫ по бѣли гащи. Освѣнъ боя и псувнитѣ, които отруднявахѫ пѫтуването на нещастнитѣ, но и дъждъ почнѫ да вали, врѣмето застинѫ и балканския въздухъ даваше да се чувствова неговата строгость върху голитѣ плѣщи на закованитѣ въ вериги. При това и шоссето бѣше наскоро посипвано съ остри камъни и тѣ беспощадно нарѣзвахѫ голитѣ имъ меки крака, отъ които течеше кръвь. Кѫдѣ пладнѣ командата стигнѫ Араба-Конакъ. Тамъ ги посрѣщнѫ другъ юзбашия, съ нѣколко войници, който трѣбваше да ги закара кѫдѣ София. Тамъ се даде по малко хлѣбъ и сиренье на подсѫдимитѣ и слѣдъ една малка почивка пакъ тръгнѫхѫ на пѫть. Юзбашията, който бѣше натоваренъ да конвоира българитѣ, бѣше черкезинъ. Въобще по природата си черкезитѣ сѫ хора диви, жестоки, кръвници. Но този като че правяше исключение отъ това общо правило; той не позволи да се биѭтъ каранитѣ; слѣдъ като стигнѫхѫ на близкато ханче, той порѫча да имъ се даде по малко вино и храна, порѫчалъ, по жалиние на подсѫдимитѣ, да се намѣрѭтъ кола, които да ги заведѫтъ въ София. Този черкезинъ по нѣкога показвалъ даже любезность къмъ българитѣ. Чудна работа? И тогава имало добри хора въ Турската империя.

Когато стигнѫ дружината до София, до моста, колата се върнахѫ, а съвсѣмъ слабитѣ бѣхѫ закарани до конака съ коньe. И тука българскитѣ възстанници не останѫхѫ непосрѣщнѫти: турчетата и циганитѣ, които се търкаляхѫ изъ праха, дигнѫхѫ *гюрюлтия* до небесата. При залѣзванието на слънцето нашитѣ мъченици отпочивахѫ въ Софийския затворъ, при главното управление на *вилаята*.

Стаята, въ която бѣхѫ нашитѣ мѫченици, се намѣрваше на сѣверната частъ отъ главния затворъ; тя бѣше ниска, въ земята, като маза, съ двѣ малки, високи прозорчета, отъ които не можеше да се вижда на двора. Въ неѭ имаше около 35 още затворници; тамъ бѣше Никола Димитровъ отъ Горни-Турчета, Отецъ Кирилъ — другаря на Бенковский, съ когото билъ заедно въ планината, до като ги разбиѭтъ, Димитръ Начевъ отъ Пирдопъ — всички, освѣнъ Кирила, бѣхѫ отъ четата на Ботева. Единъ попъ отъ Радомирско, двама селени въ синджири, а останѫлитѣ биле селяни отъ разни села, хванѫти и докарани въ затвора по политически дѣла. Отецъ Кирилъ, другаря на храбрия Бенковский, който го придружавалъ въ планината и който съ кръстъ и съ христови думи насърдчавалъ момчетата, имаше ръстъ високъ, съ черни вѣжди, съ черна брада. Той бѣше на възрасть 35—36 години, доста хубавецъ человѣкъ, какъвто може да роди балканската природа и да отхрани българския мънастирь. Той билъ доста много измѫченъ отъ тѣглила, отъ бой, брадата му отъргана, кокалитѣ му смазани отъ безчеловѣчното отнасяние на турцитѣ, когато го хванѫли. Той събиралъ вечерно врѣме затворницитѣ и заедно съ тѣхъ се молялъ за спасението на България. Благородна душа, истински синъ на своето отечество! Кръстътъ, огъня и ножа се събрали да служѫтъ на едно общо дѣло: кръстътъ благославялъ, а ножътъ извършвалъ вече наченѫтото дѣло.

И този мѫченикъ билъ испратенъ въ Азия на заточение, гдѣто оставилъ своитѣ мѫченически кости, безъ да знае нѣкой гроба му, безъ да е пролѣта една сълза надъ неговия свещененъ гробъ. О, светци на България! На колко отъ васъ се не знае мѣстото, гдѣто почива праха, на колко отъ вашитѣ вѣчни жилища расте буренъ и се тъпчѫтъ отъ грѣшнитѣ человѣчески крака, безъ да е нѣкому извѣстно, че тамъ е погрѣбенъ праха на истинското българско чедо! На колко отъ васъ се разнесе тѣлото по скалитѣ отъ хвърковатитѣ животни, колко отъ васъ умрѣхѫ поругани, унижени, оскърбени въ занданитѣ тукъ и въ далечнитѣ азиатски пустини! Върху вашия прахъ, отъ вашитѣ кости се съзида Свободна България, вашата кръвь уми петвѣковното иго. Покланямъ ви се, мѫченици на отечеството ми, миръ на вашия прахъ, спасение на вашитѣ души! Признателни сме ви.

Въ затвора имало и единъ отъ Сидеревата дружина, която дружина, както е извѣстно на читателя (защото има вече писано по този прѣдметъ*), искаше отъ къмъ Сърбия да срѣщне Ботевата чета и да се присъедини къмъ нея Но като Ботевата, така и Сидеровата беше разбита. Стаята, въ която бѣхѫ затворени тѣзи хора, бѣше малка, десеть метра дълга и петь метра широка, а около 40—50 души имало въ неѭ! Всичката нейна мебиль се състояше отъ двѣ окѫсани рогозки, една стомна съ счупена уста и единъ чебуръ. Въ всичкия Софийски затворъ имало тогава по̀ вече отъ 1500 души затворници, обвиняеми само по политически работи. Имало около двайсеть попа, даскали, селяни и пр. Тѣ били изъ Родопскитѣ села, Срѣдня Гора, изъ Радомирско, Пиротско, Трънско, Самоковско, Дубнишко, Кюстендилско и пр. Освѣнъ затвора, пъленъ билъ и нѣкой си *Башъ-ханъ*. Отъ селата: Мухово, Раковица и Петричъ биле обѣсени една сутрина 16 души. Отъ Копривщица обѣсили 12 души, които се обвинявали, че исклали циганитѣ въ града, когато въстанѫли. *Даражитѣ* стърчели на двора и всѣка една сутрина биле покачвани по нѣколко души българи. Както се вижда, турцитѣ не си „поплювали,“ не се шегували, царство пазяли. При такова множество на затворници и при такова варварско отнасяние на турцитѣ къмъ невиннитѣ българи, може человѣкъ да си прѣдстави, какъвъ животъ сѫ живѣяли затворницитѣ и съ какви удобства сѫ се наслаждавали. Наистина, тѣжки врѣмена е прѣкаралъ българина, космитѣ настръхватъ на человѣка, когато си ги спомни. Да-но не се повторѭтъ вече!

---

*) За тази чета гледай излѣзнѫлата вече книга: *Записки* по движенията на първоначалнитѣ чети въ сръбско-турската война и подробно описание на неизвѣстната до сега чета отъ 51 человѣкъ, която се движила съ цѣль да търси четата на Хр. Ботевъ и да се присъедини къмъ неѭ (прѣзъ 1876 г.) отъ Ив. С. Докторовъ, членъ отъ сѫщата чета. Пловдивъ, 1891 г.

Да се забравятъ! Хора невинни, съвсѣмъ невинни, грабнѫти отъ полето, отъ огнището, отъ обятията на дѣцата си, смазани отъ бой, хвърлени въ хладнитѣ тъмници, болни, слаби, искатъ помощь и нѣма кой вода да имъ даде! Черковитѣ затворени, свещенницитѣ обезчестени! . . . какви врѣмена сѫ били! Боже, пази човѣчеството!

Въ Софийския затворъ имало около 33 души отъ четата на Ботева. По главнитѣ отъ тѣхъ биле, освѣнъ тѣзи, които докарахѫ отъ Орханье и което намъ е вече извѣстно. Спасъ Соколовъ, Димитръ Икономовъ, Петръ Ванковъ, Атанасъ Ив. Чертазановъ, Никола Майновъ, Станчо Василевъ, нѣкой си Славко и др.

Ние знаемъ, че слѣдъ смъртьта на Ботева, водитель на четата станѫ Войновски; той силилъ съ колкото момчета останѫлъ и стигнѫлъ до Мургашъ планина. Тамъ се срѣщнѫлъ послѣденъ пѫть съ турската потера, разбитъ билъ окончателно и четицата му се раздѣлила на три отдѣления, отъ които едното заминѫло къмъ Тракия, гдѣто се чувало, че още трае възстанието. Второто отдѣление подъ прѣдводителството на Войновский, въ което отдѣление биле Савва Младеновъ, Никола Обрѣтеновъ, Савва Пеневъ, Димитръ Пенчевъ и пр., заминѫло къмъ Търново, но въ Тетевенския балканъ било разбито, нѣкои хванѫти и заведени въ гр. Руссе. Третето отдѣление останѫло около София изъ гората, нѣкои отъ него биле хванѫти, нѣкои сами отъ гладъ се прѣдали на турскитѣ власти.

Живота на българитѣ е билъ тѣжакъ, несносенъ, като въ всѣкой затворъ. Гладътъ, миризмата и опитоменитѣ дребни домашни животни сѫ биле другаритѣ на затворницитѣ. Миризмата се бѣше сгѫстила и се чувствоваше отъ най-затѫпеното обонянние. Другарьтъ на Ботевитѣ хора, Димитръ Началевъ съвсѣмъ билъ отслабнялъ и затова цѣлия день минавалъ лѣжишкомъ на гърбътъ си, като танжникълъ разни скръбни пѣсни, които най много отговаряли на общото настроение. Само Антончо, вѣренъ на своя арнаутски характеръ, оставалъ веселъ между тази убита духомъ и тѣломъ срѣда; той лѣгалъ на гърба си, съ вирнжти крака край стѣната, пѣялъ си арнаутскитѣ пѣсни, като че правилъ това на пукъ на смъртьта, която явно очаквали неблагодарнитѣ отъ сжществующия редъ въ турската държава.

Затворници бивахж пущани по-малко денѣ изъ дворътъ да се разходжтъ, вечерь всѣкой намѣрваше тъмната и влажна, миризлива стая, гдѣто почваше да се занимава съ касжплъкъ.... Господь ги билъ наспорилъ, като въ всѣкий затворъ.

Всѣка една сутрена бивали изваждани по-нѣколко души и обѣсвани на двора. Като гледали това, затворницитѣ очаквали съ нетърпения края на живота си. Всѣко едно отваряние и затваряние на тъмничнитѣ врата карало всѣкому да настръхватъ коснитѣ и да се готви за смьтръ. Това постоянно очакване послѣдния часъ правѣло затворницитѣ неспокойни, безъ сънь, който билъ необходимъ за тѣхъ.

Една сутрина, когато всѣкий се прощавалъ съ живота вече, когато всѣкий мислилъ, че иде неговата послѣдня минута, влиза единъ турски чиновникъ и съобщава на политическитѣ прѣстжпници да излѣзнжтъ на дворътъ. Даржжитѣ стърчели зловѣщо вънъ и всѣкиму настржхвали коснитѣ на главата, като ги гледалъ. Толкова животъ сж зели тѣзи орждия на турското правосждие и тѣзи клетници нѣма да бжджтъ послѣдни. Всички политически въстанници, съ исключение на най-главнитѣ и войводитѣ бидохѫ наредени на дворътъ, като че очаквахѫ второ пришествие. Най-послѣ излѣзнѫ единъ отъ прѣдставителитѣ на турската власть и почнѫ да говори, че възстанницитѣ не постѫпили благоразумно, като се подигнѫли съ орѫжие въ рѫка да трепѭтъ невинния народъ и да исказватъ неблагодарность. Царьтъ на обширната турска държава се грижи за своитѣ поданници и че желае миръ, тишина да сѫществува въ неговата държава. Имало законъ, който гласѣлъ, че всѣкий, който е недоволенъ отъ сѫществующия редъ въ държавата и дига ножь противъ войската, се наказва съ смърть. Но Султанътъ се показалъ толкова великодушенъ, че прощава всички, само тѣ да дадѫтъ условие, че нѣма вече да повтарѭтъ тази своя неблагоразумно постѫпка и ще бѫдѫтъ примѣрни поданници на Султана.

До като говорѣше властътъ, всѣкий си бѣше затаилъ духътъ и слушаше. Студенъ потъ обливаше челата на виновнитѣ. Когато се свърши рѣчьта, всѣкому паднѫ тварътъ отъ рамото и се почувствова като живъ человѣкъ, всѣкий погледнѫ още веднѫжъ небето, като че отъ тамъ дойде избавлението му. Всѣкий си намѣри по двама свидѣтели, че ще бѫде вѣренъ на султана и като се прости съ затворътъ и смъртьта, искочи изъ градътъ. Много отъ бунтовницитѣ напуснѫхѫ отечеството си пакъ и въ блискитѣ държави чакахѫ избавлението на България.

Турското правителство по прѣнудата на Евр. сили направи тази отстѫпка, като прости живота на толкова български младежи, които щѣхѫ да бѫдѫтъ избѣсени по даражитѣ.

Участьта почти на всички Ботеви другари е била подобна слѣдъ смъртьта на войводата. Несполука, разбивание, прѣслѣдвание, гладъ, бой — това се срѣщало навсѣкждѣ прѣдъ нашитѣ борци за свободата, които така гордо и съ такъвъ героизмъ встжпихж въ напоената съ кръвь и покрита съ жертви робска земя — родина България. Распаленитѣ другари на Ботева се ловили като пилци по гората и сждени отъ турското правосждие въ градоветѣ.

Може да се спомени тука за участьта на Юрдана Юрдановъ Инджето, който както знаемъ, още при плѣнението на „Радецкий“ той е хванжлъ кормилото му и го е управлявалъ.

Този Ботевъ другарь, слѣдъ като билъ раненъ на Милинъ Камъкъ, неможилъ вече да слѣдва дружината, той останжлъ и се захваща неговото скитание. Той поелъ, край Черепишкия балканъ, планината за къмъ Сърбия. Като се изгубила вече надеждата въ България, всѣкий отъ възстанницитѣ обърнжлъ погледитѣ си къмъ тамъ, отъ гдѣто чакалъ своето избавление, като се докопа до нейнитѣ прѣдѣли. Инджето се скиталъ дълго врѣме раненъ, отпаднжлъ, обитъ безъ надежда. Лошитѣ врѣмена отъ една страна, ранитѣ, които се по-вече разлютявали отъ друга страна, измжчвали Юрдана, но той билъ рѣшенъ да испита най голѣмитѣ болки и страдания, та тогива да загине . . . безславно! Но когато наближилъ Берковица въ балканътъ, билъ хванжтъ отъ потерата, откаранъ въ Руссе и сжденъ. Тамъ той се срѣщнжлъ съ Никола Обрѣтановъ, И. Данчевъ и др. които биле негови другари, хванжти и тѣ и затворени въ Русенския затворъ. Турското правосждие, като взело въ внимание тѣхната вина, ги осждило на смърть. Но слѣдъ това то ги откача отъ бѣсилката и ги испраща въ Мала-Азия, въ Акия на вѣчни окови.

Всичкитѣ политически въстанниц, на които било писано да видѭтъ още единъ пѫть своето отечество свободно и да оставѭтъ коститѣ си въ земята, за която рѣшили да мрѫтъ, биле освободени отъ Азиатскитѣ затвори и върнѫти слѣдъ освободителната война.

Янко Бояновъ, слѣдъ освобождението отъ Софийския затвонъ, се скиталъ изъ Романия и когато минѫли русситѣ Дунава, той се записалъ въ Българското Опълчение, билъ се, останѫлъ живъ да се наслаждава съ свобода.

Останѫлата часть отъ запискитѣ за четата на Хр. Ботевъ ще бѫде издадена, като ѭ допълнѭ отъ разсказитѣ на съучастницитѣ и очевидцитѣ. Тѣ ще съдържатъ разсказътъ за скитанието и сѫдбата на останѫлитѣ Ботеви другари.

Нц.

Ст Ст

Сн. 50